

LITÚRGIA I CULTURA
EN UNA CANÒNICA MEDIEVAL CATALANA:
UN INVENTARI DE LA BIBLIOTECA DE SANTA MARIA
DE BESALÚ (1429)¹

per MARC SUREDA I JUBANY*

RESUM

Dins el registre de la visita pastoral a Santa Maria de Besalú exercida l'any 1429, l'única d'aquest lloc fins avui coneguda per a l'edat mitjana, s'incloué l'inventari dels llibres de la biblioteca de la canònica, avui desapareguts. La llista reflecteix una diversitat de textos propis de la vida intel·lectual i litúrgica d'una comunitat canonical que alhora poden reflectir alguns dels episodis de la seva història particular, com ara la seva condició d'efímera seu episcopal entre 1017 i 1020.

Paraules Clau: Santa Maria de Besalú, biblioteca, canònica aquisgranesa/aninyonesa, bisbat de Besalú.

ABSTRACT

In the register of the pastoral visit of Santa Maria de Besalú exercised in 1429, the only known visit of this place for the Medieval times, an inventory of the books in the library of the community, now disappeared, was included. The list reflects a diversity of texts corresponding to the liturgical and intellectual life of the community that, at the same time, may reflect some of the episodes of its particular history, such as its ephemere condition of episcopal see between 1017 and 1020.

Keywords: Santa Maria de Besalú, library, aquisgranese/anignonese canon priory, bishopric of Besalú.

* Museu Episcopal de Vic

1. Aquest treball també s'inscriu en el projecte «Organización funcional de los espacios en sedes episcopales de la Cataluña Vieja (I): Seu d'Urgell, Girona y Vic (s. IX-XII). Análisis tecnológicos y documentales de arquitectura y programas visuales (HAR2009-13211, subprograma ARTE)», finançat pel MCYT. L'autor vol manifestar el seu agraïment a M. S. Gros, Antoni Pladevall, Jordi Sagrera, Anna Gudayol, Tura Clarà i F. X. Altés.

Al llarg de l'edat mitjana, les institucions eclesiàstiques catalanes amb vida comunitària (catedrals, canòniques, monestirs i convents), com les d'arreu de l'Occident cristià, es proveïren de biblioteques al servei del culte i de la cultura, dues de les seves principals comeses com a comunitats. Els volums que les integraven, conservats o perduts, ens són a voltes coneguts gràcies als inventaris que han pervingut fins als nostres dies –alguns més escarits, altres més prolixos– fruit de diferents circumstàncies i a través de variats camins (testaments, visites pastorals, descripcions, inventaris pròpiament dits).

A la llista de biblioteques eclesiàstiques catalanes medievals de contingut conegut podem afegir-hi ara la de Santa Maria de Besalú, primer canònica aquisgranesa, després priorat agustiniana sotmès a Sant Ruf d'Avinyó i finalment col·legiata secularitzada. Glossarem en aquestes línies la llista de volums que la dita canònica posseïa el març de 1429, aplegats d'ençà de la seva fundació el 977, i ho podrem fer gràcies a l'estudi d'un inventari inclòs en l'única visita pastoral d'època medieval que, segons els nostres coneixements, se'n conserva. L'estudi dels esments dels còdexs de diferents datacions que la biblioteca contenia, entre els quals destaca el conjunt de volums destinats a l'ús litúrgic, il·lustra l'equipament bibliogràfic de la canònica, que es pot posar en relació amb el d'altres centres i amb la història de la mateixa institució.

I. CONTEXT: LA VISITA PASTORAL DE 1429 I L'ESTAT DE SANTA MARIA DE BESALÚ

Entre el 10 i el 13 de març de 1429 Vidal,² abat de Sant Ruf de Valença, visità solemnement la canònica agustiniana de Santa Maria de Besalú.³ Aquesta visita pastoral, que probablement tingué com a motivació immediata l'avaluació dels danys causats pel cèlebre terratrèmol de 2 de febrer de 1428 i els seus antecedents,⁴ es proposava també de redreçar la situació

2. «(...) dominus D. Vitalis, miseratione divina humilis abbas monasterii Sancti Ruphi Valentiniensis (...)». S. Mancebo (cf. la nota següent) desenvolupa «D.» per *Dominicus*, però ens sembla més correcte llegir-hi el tractament reiteratiu i molt habitual de *dominus domnus*.
3. El registre corresponent a aquesta visita es conserva a Barcelona, Biblioteca de Catalunya, fons i documents de l'Arxiu Històric de la BC, caixa IX, núm. 3926, on potser arribà entre els documents de Santa Maria de Besalú que donà a aquesta biblioteca Joaquim Miret i Sans. Se n'ha publicat la transcripció completa: S. MANCEBO GARCÍA, «Visita abacial al priorat de Santa Maria de Besalú», *X Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú*, 2011, p. 242-261, acompanyada del nostre comentari: M. SUREDA, J. SAGRERA, «El priorat de Santa Maria de Besalú després dels terratrèmols: la visita pastoral de l'any 1429», *X Assemblea d'Estudis...*, p. 263-276. Les referències no citades del text original procedeixen de l'edició de S. Mancebo.
4. T. CLARÀ, «Els terratrèmols del segle xv al comtat de Besalú», *X Assemblea d'Estudis...*, p. 225-231. Vegeu també una aproximació científica i sistemàtica al fenomen per a tot Catalunya: C. OLIVERA, E. REDONDO, J. LAMBERT, A. RIERA MELIS, A. ROCA, *Els terratrèmols dels segles xv i xv a Catalunya*, Barcelona, 2006, esp. p. 220-222.

del priorat, que al costat dels desperfectes materials presentava igualment disfuncions en la gestió dels seus béns i possessions, en la seva activitat cultural i pastoral i en el funcionament de la seva vida comunitària.

Es tracta de la més antiga visita documentada fins ara al priorat besalunenc, i en realitat l'única en cronologies medievals. Santa Maria de Besalú no figura en els registres episcopals de visita de la diòcesi de Girona⁵ a causa de la seva subjecció a l'abadia *nullius* de Sant Ruf d'Avinyó des de 1084 (més precisament, des de l'interval 1111/1137);⁶ el bisbe de Girona només la visità a partir de 1582, en un context ja molt proper a la secularització d'aquesta i de tantes altres canòniques catalanes, i probablement amb vistes a aquesta acció. El 1429, doncs, l'abat de Sant Ruf de Valença,⁷ com a superior de la congregació on el priorat besalunenc s'integrava, revestia les atribucions de delegat natural del sant pare a l'hora d'exercir el dret de visita. Desconeixem si algun altre abat de Sant Ruf havia executat aquesta potestat anteriorment; el caràcter relativament excepcional i urgent d'aquesta visita, motivada fonamentalment per la necessitat d'avaluació dels desperfectes causats pels terratrèmols, ens impedeix de deduir-ho de manera automàtica.

L'abat, que es féu acompanyar dels priors de dues altres canòniques rufinianes i del seu escuder,⁸ congregà ben lògicament els canonges del priorat,⁹ els jurats de la comtal vila de Besalú i altres persones no especificades. El prior de la canònica visitada, llavors el cardenal Joan de

5. Ho destacà N. GALLEGRO, *Santa Maria de Besalú. Arquitectura, poder i reforma*, Besalú, 2007, p. 110, nota 374. Els canonges de Santa Maria reivindicaren obertament l'exempció de visita per part del bisbe diocesà –i fins de l'arquebisbe metropolità– en diverses ocasions, per exemple, al segle XIV, el 1312, el 1329 o el 1365. J.M. PONS I GURI, H. PALOU I MIQUEL (ed), *Un cartulari de la canònica agustiniana de Santa Maria del Castell de Besalú (segles X-XV)*, Barcelona, 2002, p. 95, doc. 43, p. 112-114, doc. 54, i p. 114-116, doc. 55.
6. Hom trobarà ben definida la situació canònica del priorat a J.M. PONS I GURI, H. PALOU I MIQUEL (ed), *Un cartulari...*, p. 11-16 (estudi introductor). De fet, la confecció d'aquest cartulari tingué precisament com a propòsit la defensa dels privilegis i exempcions del priorat davant les pretensions d'altres poders, sobretot les dels bisbes gironins (p. 10-11), que es manifestaren en nombrosos conflictes dels quals els documents del cartulari en són testimonis.
7. L'abadia de Sant Ruf d'Avinyó s'havia traslladat a l'illa de l'Epervière, prop de Valença del Delfinat, a mitjan segle XII: Y. VEYRENCHÉ, «Une abbaye chef d'ordre face à deux cités: les chanoines réguliers de Saint-Ruf à Avignon et à Valence», *Cahiers de Fanjeaux*, 44, 2009, p. 79-106.
8. Els priorats resulten de mal identificar, però probablement són tots de Provença. «(...) *Iohannes Bianchi, in decretis licenciatus, prior Beate Marie de Pilia, Niciensis diocesis, et honorabilis collegii Sancti Ruffi Montis Pessullani, et Raymundus [-], prior Sancti Blasii civitatis [-]nensis, et presente nobili Georgio de Be[n]audis, scutifero dicti domini abbatís (...)*» S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 261.
9. A la visita no se'n fan els noms, però no devia tractar-se, en aquest moment, d'un col·lectiu gaire nombrós. La visita pastoral de 1606, per exemple, parla d'un prior i cinc canonges, i de les residències de les dignitats i oficis (prior, sagristà, sots-sagristà), que en aquell moment es trobaven en molt mal estat. *Catalunya Romànica IV*, Barcelona, 1990, p. 173.

Casanova, ho era en règim comanditari i no fou present a l'acte, lluny com es trobava del priorat en cos i probablement també en ànima.¹⁰ En canvi, un procurador representava el sagristà major de la catedral de Girona, Pere de Darnius, qui tenia encomanada per la Santa Seu la responsabilitat de dur a terme les reparacions oportunes, segons ens diu el text de la visita.¹¹ Això deu tenir a veure amb el fet que en aquell moment la seu gironina era vacant per trasllat a Barcelona del bisbe Andreu Bertran. Cal deduir que el sant pare, bo i mantenint les seves prerrogatives jurisdiccionals a través de la congregació de Sant Ruf, feia recaure en l'administració diocesana –en aquesta ocasió representada per Pere de Darnius– el cost de les reparacions.

El registre de la visita, que només reflecteix el resultat d'una probable *visitatio hominum* en els *mandata* finals, manifesta explícitament, en canvi, un exercici meticulós de la *visitatio rerum*, tant pel que fa a l'estat material del temple com pel que fa a l'inventari dels seus béns mobles: llibres, ornaments i utillatge litúrgic. Aquests dos darrers conjunts eren els testimonis d'un passat esplendorós del qual, el 1429, només en quedaven pàl·lids reflexos. L'inventari de la roba enumera set capes pluvials, tretze casulles (algunes amb joc d'estola i maniple), set dalmàtiques, trenta-quatre frontals d'altar (dos d'ells de pergamí, testimoni de la varietat i mobilitat dels escenaris litúrgics del temple canonical), vint-i-cinc tovallles, un total de trenta-sis vels, sis estoles i cinc maniples sòlts, vint-i-set paraments per a albes i àmits i una dotzena de corporals, a banda d'altres peces menors i algunes curiositats, com ara dues mitres per als cantors, quatre robes per a cobrir les creus a la Quaresma, un total de cinc mantells per a la Mare de Déu (testimoni del costum de vestir la imatge de culte) o dues banderes verdes amb brodats d'or que representaven la Mare de Déu i tenien els mànecs pintats. Les robes eren de colors variats: blanc, negre, morat, verd, vermell, daurat, groc (*croceus*) i ataronjat o granat (*persicus*), sovint

10. Joan de Casanova, que havia professat al convent de l'orde de predicadors de Barcelona el 1403, havia esdevingut teòleg pontifici el 1418 i dos anys després obtingué el priorat besalunenc en comanda. En el moment de la visita era també bisbe d'Elna des de feia quatre anys, havent-ho estat un abans de Bossano (Sardenya) i preconitzat de Vic el 1426, sense que n'arribés a prendre possessió. Obtingué el capel el 1430 i la mitra de Girona el 1431, però s'hi serví sempre de bisbes auxiliars o d'anell per al govern diocesà; els jurats de la ciutat, amb qui mantingué greus conflictes, en reclamaren repetides vegades la presència. Morí el 1436 a Florència i fou sebollit al convent barceloní on havia professat (M. VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle xv*, Barcelona, 1993, p. 78; *Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya*, I, p. 461 -entrada de J. M. MARQUÈS-). Amb aquesta trajectòria, el més probable és que Casanova fos a Itàlia en el moment de la visita.
11. «(...) cui *Sedes Apostolica dictum prioratum comendavit ex ipsius Sedis dispositione ad reformandum reformanda et reparandum reparanda (...)*». S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 243. Pere de Darnius fou sagristà major de la seu de Girona. Morí abans del 6 de desembre 1448, data en què el va succeir Joan de Margarit, futur bisbe de Girona i cardenal. ADG, Notularum D-193, f. 136.

combinats de diferents maneres, amb preferència pels llistats o ratllats. Hi havia també algunes peces notables, com una capa brodada amb or i historiada amb cinc escenes no especificades i inscripcions,¹² dos frontals amb un cicle dels mesos de l'any o d'altres robes decorades amb aus, àguiles o grius—algunes notades com a antigues—, motius que delaten la tradició dels teixits orientals i que, sense més precisions, podrien correspondre tant a peces antigues de procedència bizantina o andalusí com a d'altres més modernes, sicilianes o italianes dels segles XIII-XIV, com del tipus de l'anomenat *diaspre* de Lucca.¹³ El conjunt d'utilatge litúrgic, menys nombrós, incloïa dues peces d'orfeberia molt notables: una creu d'argent amb pedreria i un *Lignum Crucis*,¹⁴ sens dubte els mateixos objectes que va admirar i descriure Villanueva gairebé quatre-cents anys més tard.¹⁵ Si la creu exhibia extraordinaris entalls d'origen antic, carolingi i àrab, el reliquiari cruciforme custodiava les relíquies dutes de Roma pel comte Bernat Tallaferro l'any 1017, dotades d'un prestigi que ha fet que aquest símbol presideixi, fins a dia d'avui, el senyal heràldic i corporatiu del municipi.

La meticulositat de la visita, d'altra banda, era necessària. L'església estava mig en ruïnes. Els notables conjunts d'indumentària i utilatge litúrgic es trobaven custodiats fora de l'església, la major part confiats a un tal Bartomeu Vilar, habitant a la mateixa vila. El funcionament del culte era molt precari i la vida comunitària feia temps que trontollava. No hi ha dubte que els terratrèmols havien representat un sotrac seriós, però no havien pas estat l'única causa de l'estat decadent—material i cultural—del priorat. Això es deixa veure, per exemple, quan el visitador puntualitza que el dormitori—precisament l'indret on són desats els llibres—té els murs i el sostre malmesos, però no pas a causa dels tremolors de terra, i que no hi ha llits. Tant això darrer com el fet que un lloc amb el sostre malmès hagués esdevingut dipòsit dels llibres és senyal que els canonges

12. Que estava en perfecte estat i desada amb tota cura: «(...) *quandam aliam capam, cum affro magno deaurato, cum quinque campis deauratis et magnis ymaginibus et operatam per totum cum sinis aureis et rotulis deauratis scriptis desuper, pulcrum et integram et in nulla sui parte destructam sive lesam, plicatam in quodam panno lineo* (...)». S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 248.
13. «(...) *quandam aliam casullam* (...) *cum avibus et fullatgiis et cum filo deaurato operatam, satis anticham* (...); *aliam casullam* (...) *cum avibus operatam et pro alia medietate cum griffonibus* (...); *quandam casulam* (...) *cum aquilis deauratis* (...)». S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 248-249. El Museu Episcopal de Vic compta amb una nodrida representació de tots aquests tipus de teixit; vegeu per exemple J. M. TRULLÉN (dir.), *Museu Episcopal de Vic. Guia de les col·leccions*, Vic, 2003, p. 211-216.
14. «(...) *unam crucem magnam fusti cohoptam de argento cum multis lapidibus cristallinis et aliis diversis lapidibus. Item quandam aliam crucem, pulcherrimam, argenti, in qua est de ligno sancte Crucis encastato, cum sex lapidibus preciosis, cum pulcro et magno pede argenti deaurati, in quo pede sunt quatuor arma domini regis Aragonum* (...)». S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 253.
15. J. VILLANUEVA, *Viage literario á las iglesias de España*, XV, Madrid, 1851, p. 86-91.

no hi dormien ni l'empraven des de feia temps, i potser també d'un cert estat de crisi cultural de la institució.¹⁶

Davant d'aquesta situació, el visitador féu alguns mandats per mirar d'assolir uns mínims (condicionament de les instal·lacions en allò imprescindible, celebració regular de l'ofici i de la missa –sobretot dels sufragis–, pernocta i àpats comuns, atenció deguda als pobres, gestió ordenada dels béns, insistència general en el respecte als costums de Sant Ruf), aparentment sense especial energia, qui sap si tampoc gaire confiança. Eren en efecte altres instàncies, molt llunyanes de Valença del Delfinat, les que havien de fer complir aquests mandats. En resum, es pot dir que el priorat de Santa Maria de Besalú presentava un estat de degradació que, bo i essent relativament típic de la majoria de comunitats clericals de l'Occident catòlic baixmedieval, s'havia vist agreujat pel col·lapse dels seus edificis a causa dels cèlebres terratrèmols de la Garrotxa.¹⁷

II. L'INVENTARI D'UNA BIBLIOTECA PERDUDA: CONSIDERACIONS METODOLÒGIQUES

En passar pel dormitori del priorat, el visitador es fixà un per un els llibres que s'hi conservaven i així elaborà la llista que constitueix el nucli del nostre estudi. És una enumeració força senzilla, amb un esment de títols (quan n'hi ha) més aviat indirecte, esquitxada ací i allà per alguna precisió. Lamentablement, pel que sabem, aquest fons bibliogràfic ha desaparegut del tot,¹⁸ i per tant, a diferència d'altres casos que tot seguit citarem, no podem relacionar els esments llistats amb cap volum conservat, sinó que ens hem de limitar a formular hipòtesis raonables i a vegades simplement genèriques quant al contingut i a la funcionalitat dels llibres.

16. «(...) *dominus abbas repperit dormitorium dicti prioratus aliquantulum in parietibus dirutum, non tamen ex terre motu, et tecta illius satis debilia. Igitur ordinavit quod prior seu administrator dicti prioratus repararet dictum dormitorium et recooperari faciat bene et sufficienter, taliter quod canonici claustrales dicti prioratus in eodem secrete valeant dormire et stare. Item ordinavit quod dictus prior seu administrator faciat fieri lectos munitos in ipso dormitorio, in quibus dormiant dicti canonici claustrales (...)*». S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 253-254. Al segle següent, la canònica de Vilabertran presentava una situació anàloga en aquest sentit: els canonges no menjaven ni dormien en comú, havien abandonat el dormitori perquè la coberta estava malmesa i precisament allí havien desat els llibres. J. DE PUIG, M. J. ARNALL, «Una biblioteca del Renaixement: l'inventari de la llibreria de Vilabertran de l'any 1587», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 1, 1982, p. 226.

17. M. SUREDA, J. SAGRERA, «El priorat...», p. 263-276. Es pot comparar amb l'estat de la seu de Vic el 1388, no afectada encara per cap terratrèmol, que vam poder estudiar en aquesta mateixa revista: M. SUREDA, «La catedral de Vic a les darreries del segle XIV. Edició i comentari de la visita pastoral de 1388», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XVIII, 2010, p. 323-361.

18. Desconeixem quan i com va desaparèixer o es va dispersar el fons bibliogràfic. El 1429 molts volums ja eren malmesos i mal relligats. Potser és significatiu que l'incansable pare Villanueva, que visità l'indret a principis del segle XIX, normalment tan prolix en comentaris bibliogràfics, parli molt ràpidament de l'arxiu i no dediqui ni un sol mot a la biblioteca: J. VILLANUEVA, *Viage literario...* (vol. XV), p. 85. En canvi, és la nostra visita la que no diu res de l'arxiu de la canònica.

Tanmateix, la identificació gairebé inequívoca de determinats volums i les orientacions cronològiques permeten anar més enllà d'una simple consideració quantitativa del fons, i això justifica el desplaçament d'aquest treball.

Encara que sigui amb aquestes limitacions, val la pena analitzar aquesta llista i posar-la en relació amb altres inventaris coneguts de biblioteques eclesiàstiques medievals catalanes, elaborats en diferents moments entre els segles x i xvi. Ens hem fixat en els publicats i accessibles, que solen ser els dels centres més importants. Així, disposem d'inventaris de biblioteques (o similars) de les catedrals d'Elna,¹⁹ Girona,²⁰ Roda d'Isàvena,²¹ Urgell²² i Vic²³ i dels de les canòniques de Sant Joan de les Abadesses,²⁴ de Santa Maria de Lladó²⁵ i de Santa Maria de Vilabertran,^{25b} com també del del monestir de Santa Maria de Ripoll²⁶ i, dins d'aquest, del fons que havia pertangut al clergue i jutge Salomó.²⁷ També s'han publicat indicacions escadusseres sobre les biblioteques d'altres canòniques catalanes.²⁸

19. Inventari de l'any 915 inclòs al testament del bisbe Riculf: F. MONTSALVATJE FOSSAS, *El obispado de Elna*, I (XXI), Olot, 1911, apèndix XV, p. 329-331.
20. Inventaris dels anys 1470, 1478 i 1512 inclosos en visites pastorals, a més d'altres referències disperses: L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca de la catedral de Gerona», *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*, Girona, 1979, p. 87-231.
21. Inventari del segle XII: M. S. GROS, «L'inventari de l'antiga biblioteca de la catedral de Roda d'Isàvena», *Revista Catalana de Teologia*, XXXII/2, 2007, p. 339-356.
22. Dos inventaris de la primera meitat del segle XI i de 1147: M. S. GROS, «La biblioteca de la catedral de la Seu d'Urgell als segles X-XII», *Acta Mediaevalia*, 26, 2005, p. 101-124.
23. Dos inventaris de 957 i 971: J. VILLANUEVA, *Viage literario á las iglesias de España*, VI, Madrid, 1850; els estudià i comparà també E. JUNYENT, «La biblioteca de la canònica de Vic en els segles X-XI», *Estudis d'història i art*, Vic, 2001, p. 161-170 (original en castellà a *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21. Band, Münster, 1963, p. 136-145). Els llibres inclosos al testament del bisbe Idalguer l'any 909 són enumerats a J. GUDIOL, *Els Primitius. Tercera part: els llibres il·luminats*, Barcelona, 1955, p. 74. Un altre inventari de 1368 inclòs en la documentació de la sagristia de la seu vigatana fou publicat també per J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vic*, Barcelona, 1934, p. 14-16, dins el colossal volum que inclou tot el fons de la biblioteca capitular vigatana. Quant a aquesta, cal també fer esment del volum més recent de M. S. GROS, *La biblioteca episcopal de Vic*, Vic, 2006.
24. Inventari de 1218: J. GUDIOL, *Els Primitius...*, p. 79-82. A la mateixa obra, a més d'aquest i del de Vic de 909 citats, l'infatigable Gudiol glossà els inventaris de les biblioteques d'Urgell (1147), Vic (957 i 1368), Elna (915) i Ripoll (ca. 1147), p. 72-79.
25. Inventari de 1587: P. VAYREDA, *El priorat de Lladó i les seves filials*, Barcelona 1930, p. 254. N'ha comentat alguns manuscrits litúrgics M. S. Gros, «Notícia de tres manuscrits litúrgics de la canònica de Sta. Maria de Lledó», *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, XLIV 2003, p. 133-144.
- 25b. Inventari de 1587: J. DE PUIG, M. J. ARNALL, «Una biblioteca del Renaixement...», p. 217-259. Tot i contenir molts volums impresos, l'inclouem perquè gairebé tots els números 72-107 corresponen a manuscrits.
26. Inventari datable vers 1047: E. JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, 1992, p. 398-400.
27. Inventari d'inicis del segle XI; M. S. GROS, «La biblioteca particular del sacerdot i jutge Salomó», *Revista Catalana de Teologia*, XXVI/1, 2001, p. 51-70. Pel que fa a la cita en nota al peu dels articles de M. S. Gros, per evitar la confusió entre els inventaris d'Urgell i del clergue Salomó, quan escaigui els seus títols respectius seran abreujats així: «La biblioteca... (Urgell)» i «La biblioteca... (Salomó)».
28. A. M. MUNDÓ, «La cultura a les canòniques agustinianes», *Lambard: estudis d'art medieval*, XI, 1999, p.17-24.

Bo i emprant tots aquests reculls, hem pres model particularment dels estudis que han separat i numerat els volums dins del propi inventari estudiat, tal com ho fan també els catàlegs més moderns. Per això, amb l'objectiu d'agilitzar la simple cita de paral·lels, hom trobarà dins el text les següents referències, seguides del número corresponent al de les edicions d'inventaris que detallem a continuació:

- Girona: inventari de 1512, 143 títols. L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca de la catedral de Gerona», *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*, Girona, 1979, p. 93-107.
- Roda: inventari del segle XII, 53 títols. M. S. GROS, «L'inventari de l'antiga biblioteca de la catedral de Roda d'Isàvena», *Revista Catalana de Teologia*, XXXII/2, 2007, p. 339-356.
- Salomó: inventari d'inicis del segle XI, 35 títols. M. S. GROS, «La biblioteca particular del sacerdot i jutge Salomó», *Revista Catalana de Teologia*, XXVI/1, 2001, p. 51-70.
- Urgell: inventaris de la primera meitat del segle XI (A) i de 1147 (B), 91 títols en total. M. S. GROS, «La biblioteca de la catedral de la Seu d'Urgell als segles X-XII», *Acta Mediaevalia*, 26, 2005, p. 101-124.
- Vic: inventari de 1368, 92 títols. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vic*, Barcelona, 1934, p. 14-16.
- Vilabertran: inventari de 1587, 119 títols (66 manuscrits). J. DE PUIG, M. J. ARNALL, «Una biblioteca del Renaixement: l'inventari de la llibreria de Vilabertran de l'any 1587», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 1, 1982, p. 217-259.

A més dels inventaris publicats i dels estudis que en la majoria de casos els acompanyen, cal tenir en compte també els catàlegs elaborats modernament, particularment en els casos on els inventaris antics no s'han conservat o no han estat detectats. Per això hem inclòs també, segons criteris pràctics assimilables als damunt dits, algunes cites abreujades a les dues referències següents:

- Tortosa: E. BAYERRI, *Los Códices medievales de la Catedral de Tortosa. Novísimo inventario descriptivo*, Barcelona, 1962.
- Janini: J. JANINI, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España. II. Aragón, Cataluña y Valencia*, Burgos, 1980.

L'ús de fonts de diferents èpoques, que aparentment podria semblar un criteri incoherent o confús, és útil especialment a l'hora de considerar la possible datació de cadascun dels volums presents al priorat besalunenc, un conjunt fruit ell mateix de quatre segles i mig d'història de la institució, així com de les diferents denominacions que al llarg del temps pogué rebre

un mateix tipus de llibre. Això també resulta revelador, en alguns casos, a l'hora de determinar la filiació o fins i tot la procedència d'algun dels textos, fet que en ocasions permet proposar relacions entre el priorat de Besalú i altres centres. D'altra banda, en molts casos l'autor de l'inventari es molesta a individualitzar els volums molt acuradament, mitjançant la cita de mots situats en llocs precisos d'algun dels seus folis, fet que ha permès proposar una identificació del contingut d'alguns textos i que sens dubte hauria facilitat enormement la identificació dels volums en cas que s'haguessin conservat.

Finalment, el criteri que hem adoptat a l'hora de separar i numerar els esments ha estat primer el de respectar el text de la visita i les seves divisions (els ítems) i segonament el d'identificar títols i no pas volums. Per això, per exemple, els *duo salteria* tenen dos números (8 i 9) sense separar l'esment original, les *Homelie evangeliorum in sex voluminibus*, a falta de més precisions sobre possibles títols, s'agrupen sota un sol número (16), i les constitucions i l'ordinari de Sant Ruf també tenen un sol número (34). Això condueix a una llista de 40 ítems, que podrien també ser 42 títols o llibres (desdoblant els números 26, saltiri i ordinari de la missa, i 34, constitucions i ordinari de San Ruf)²⁹ o, al capdavant, 48 volums (núms 13, 14 i 19 formats per dos volums, núm. 16 per sis volums).

III. INVENTARI DELS LLIBRES DE SANTA MARIA DE BESALÚ (EXTRET DE LA VISITA PASTORAL DE 1429)³⁰

Preterea dictus reverendus dominus abbas, visitacionem predictam continuando, repperit libros ecclesie dicti prioratus in quadam camera, que vocatur dormitorium, sequentes:

1. *Primo unum missale pulcrum et notabile, completum. Et incipit in secundo folio, post kalendarium: «tue, Domine», et finit in eodem folio: «qui vivit et regnat».*

A la biblioteca d'una comunitat regular i en general eclesiàstica, la presència d'aquest volum bàsic per a celebrar la missa no és gens estranya, ans obligatòria. Podem dir que la presència de llibres d'aquesta mena en els inventaris és tan freqüent i reiterada que resultaria ocios i fins poc interessant de resseguir-ne els paral·lels.³¹ Al primer terç del segle xv ja

29. No desdoblàrem l'evangeliari/epistoler núm. 15 en tractar-se d'un volum de funcionalitat litúrgica pràcticament unitària.

30. La numeració dels volums és nostra. Respecte de l'edició completa de la visita pastoral, ací només hem conservat les indicacions editorials realment significatives per a la comprensió del text. Per a ulteriors consideracions paleogràfiques o d'impaginació, així com altres notes editorials, cf. l'edició del text íntegre ja citada: S. MANCEBO, «Visita abacial...».

31. Per exemple, fins a quinze missals es poden comptar a la visita de la tresoreria de la seu de Girona el 1478. L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca...», p. 125-128.

era en desús l'antiga denominació de sacramentari, d'origen romà, car a partir del segle XIII s'imposà la forma del missal derivat dels usos de la cúria romana difosos pels franciscans.³² No obstant això, el mot *missale* o *liber missarum* ja era present en la tradició hispana i per això el podem trobar en documentació catalana més antiga, com el 915 en el testament del bisbe Riculf d'Elna (*missale et lectionarium in uno volumine*, exemple primerenc de missal complet, i també *alium vero missale cum antiphonario in uno volumine*),³³ el 957 en ocasió de la dedicació de la seu de Roda (*missale, lectionario atque antiphonario*)³⁴ o també a Urgell, A5/B31, amb l'esment d'un de *toletanum*. Tot i això, en aquest cas sembla que ens trobem davant un volum no gaire antic, possiblement no anterior al segle XIII. D'una banda, l'absència d'esments a la *littera antiqua* com els que trobem en altres volums de la llista permet suposar que aquest estava escrit en gòtica librària. I d'altra banda, l'existència al foli segon, immediatament després del calendari, d'indicacions textuais pertanyents a peces d'eucolegia menor i no pas al cànon de la missa ens indica que es tractava d'un volum ja concebut amb la separació de temporal i santoral, amb el cànon entremig. Els adjectius *pulchrum et notabile* poden indicar també que es tractava d'un llibre de qualitat, potser fins i tot miniat.

2. *Item aliud missale, quod incipit in II° folio, post Te igitur: «-ei, Simonis», et finit in eodem folio: «quam cena-».*

Com el número anterior. En aquest cas, tot i que no s'indiqui cap escriptura antiga, és clar que el volum era encapçalat amb el cànon de la missa (possiblement fins i tot amb una miniatura de la *Maiestas Domini* a l'inici del *Te igitur*, com era costum en els manuscrits més acurats), fet que denota un patró compositiu més antic, seguint la tradició dels sacramentaris dels segles XI i XII.³⁵ No es pot excloure doncs que aquest segon missal pogués ser en realitat un sacramentari datat dins d'aquest arc cronològic, aparentment encara útil al culte, potser corregit o esmenat convenientment.³⁶

3. *Item unum librum vocatum textum Evangelii, qui incipit in II° folio: «gregem suum», et finit in eodem folia [sic]: «sunt et»*

Malgrat la denominació es tracta probablement d'un evangeliari de la missa i no d'un llibre dels Evangelis, ja que les referències textuais sembla

32. E. PALAZZO, *Le moyen âge, des origines au XIIIe siècle (Histoire des livres liturgiques)*, Paris, 1993, p. 53-79 i 124-127; J. JUNGSMANN, *El sacrificio de la misa*, Madrid, 1959 (*Missarum Sollemnia*, Wien, 1949), p. 127-128 (núm. 136) i 131-133 (núm. 143-144).

33. F. MONTSALVATJE, *El obispado...*, p. 330.

34. M. S. GROS, «L'inventari...», p. 339.

35. M. SUREDA, M. S. GROS, «El sacramentari de Sant Feliu de Girona (Girona, Museu Diocesà, ms. 46)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XVII, 2010, p. 88 i 91.

36. Com fou el cas del sacramentari suara citat, quan passà a l'ús de la canònica de sant Feliu de Girona. M. SUREDA, M. S. GROS, «El sacramentari de Sant Feliu...»

que corresponen a Lc 2, 8 i 18, fragments de l'evangeli de la missa de la Nit i de l'Aurora de Nadal respectivament, i no pas als primers capítols de l'Evangelium de Mateu, que hauríem trobat normalment a l'inici d'un *textus evangeliorum*.³⁷

4. *Item unum epistolarium, qui incipit in II° folio: «filie Sion», et finit in eodem: «eos qui».*

Epistolari de la missa. Tot i la migradesa de les referències textuais, l'esment de la "filla" o "filles de Sió" podria pertànyer a algun text profètic (Isaïes, Jeremies, Miquees; per exemple, Is 62, 11). No podem identificar el fragment de manera inequívoca, però encaixa amb l'ambient propi de les lectures del cicle de l'Advent (per exemple, l'epístola del primer dimecres d'Advent) fet que s'adiria amb una posició d'aquest text a l'inici del volum.

5. *Item unum librum officionarium, qui incipit in II° folio: «III. Animam», et finit in eodem: «Alleluya».*

Antifonari de la missa o gradual,³⁸ segons la denominació preferida a Catalunya («ofeier» o fins i tot «alfuller» en català), que per al cant d'entrada de la missa prefereix *officium* a l'*introitum* del vocabulari romà. Molt corrent també a les biblioteques eclesiàstiques medievals catalanes (per exemple, els tres Urgell A22, que ja són cinc a Urgell B35; o els quatre de Roda 29-32). Situat a l'inici del volum, l'acusatiu *animam* deu delatar de nou textos del cicle d'Advent, per exemple l'antífona d'ofertori del diumenge I d'Advent (*Ad te levavi*); la presència del número III pot indicar la seva repetició. L'Al·leluia, al final del foli, podria ser el corresponent al diumenge següent.

6. *Item unum responsorium pulcrum et notabile, feriale et santoorale [sic], qui incipit in II° folio: «gentes», et finit in eodem: «in ete-». Et in penultimo folio incipit: «vel sinistrum», et finit in eodem: «seculorum. Amen».*

Aquesta referència correspon a un llibre amb text i música dels responsoris de l'ofici i inicia una petita sèrie de volums dedicats ja no a la missa, sinó al rès de les hores canòniques. Els primers mots citats resulten ser massa genèrics, però els inicials del penúltim foli, més singulars, podrien correspondre a un responsori del tercer nocturn de les Matines de l'ofici de santa Anna.³⁹ Si això fos cert, tenint en compte la introducció més aviat

37. E. PALAZZO, *Le moyen âge...*, p. 110-115.

38. E. PALAZZO, *Le moyen âge...*, p. 90-93.

39. «*Forinsecus non manebit/Sed in templo semper erit/Ne de illa quidquam mali/Vel sinistrum possit dici. V. De qua Iesus debet nasci/Universi salus mundi*». C. BLUME, G. M. DREVES (ed), *Analecta Hymnica XXV. Historiae Rhytmicae (Liturgische Reimofficien des Mittelalters, Fünfte Folge)*, Leipzig, 1897, p. 56.

tardana d'aquesta memòria⁴⁰ podríem suposar que els textos citats pertanyien a uns folis o quaderns afegits al volum (cf. nùms 36 i 37), perquè una festa situada el 26 de juliol no sol trobar-se al final del santoral. En tot cas, la separació del temporal i del santoral, anunciada per l'esment i confirmada per les cites textuais, indica que ens trobem de nou davant un volum confeït probablement no abans del segle XIII.

7. *Item aliud responsorium, de littera et nota antiqua.*

Com el número anterior. La breu referència és suficient per identificar un volum escrit en lletra carolina i amb notació musical diastemàtica, catalana o aquitana, en tot cas no encara quadrada, la qual cosa ens situa en un panorama a grans trets anterior a 1200.

8-9. *Item duo salteria, unum, videlicet, de littera nova et aliud de littera antiqua.*

Enumerats enmig dels llibres de cor, es pot pensar que es tracta de saltiris no bíblics sinó litúrgics, per al rés de l'ofici, amb els salms distribuïts segons les hores canòniques i el calendari litúrgic.⁴¹ També és un dels llibres més corrents en les biblioteques i cors de les comunitats religioses medievals. De nou trobem ací la dualitat de lletres antiga i nova, senyal de la progressiva actualització dels llibres de cor del priorat.

10. *Item unum collectarium.*

En aquest context podem entendre que es tracta d'un col·lectari o volum amb les oracions conclusives (i potser també les capítules o lectures) de l'ofici.⁴² Als inventaris vigatans se'n documenten fins a tres (Vic 70, 71 i 72), a més d'un saltiri-col·lectari que ha de ser per força de l'ofici (Vic 69). Tot i això, no es pot oblidar que el mot és polisèmic. S'ha estimat que pot designar, genèricament, un homiliari;⁴³ i també, per a aquestes cronologies tardanes, cal tenir en compte que la referència de Vic 72 suara esmentada correspon amb tota probabilitat a un llibre d'estatuts capitulars compost al segle XIV i conservat avui a l'ABEV.⁴⁴ Ací, però, atesa la presència a

40. Celebrat des d'antic a Orient, el culte de santa Anna, basat en textos apòcrifs, no es va generalitzar a l'Església llatina fins pels volts de 1200, particularment amb la difusió de la Llegendà Àuria. L'església de Santa Anna de Mont-Ral, al terme de Gurb (diòcesi de Vic), i la de Santa Anna de Barcelona (amb canonges de l'orde del Sant Sepulcre) foren construïdes dins el darrer terç del segle XII; o, per exemple, el benefici de santa Anna de la catedral de Girona va ser fundat el 1321 (M. S. GROS, *Museu Episcopal de Vic. Pintura i escultura romàniques*, Sabadell, 1991, p. 34, núm. 24; J. M. MARQUÈS, *Inscripcions i sepultures de la catedral de Girona*, Girona, 2009, p. 71, núm. 25).

41. E. PALAZZO, *Le moyen âge...*, p. 145-148.

42. E. PALAZZO, *Le moyen âge...*, p. 159-160.

43. F.X. ALTÉS, «La tradició codicològica i litúrgica de l'homiliari carolingi de Luculentius a Catalunya. La recensió catalana: inventari i homilies recuperades», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XVIII, 2010, p. 76-79.

44. ACV, cal. 31, 24. M. SUREDA, «La catedral de Vic ...», p. 340.

l'inventari d'altres volums del mateix tipus i de la situació d'aquest enmig dels dedicats a l'ofici diví, ens inclinem a interpretar-lo com a manuscrit litúrgic, tal com féu Gros per al ms. Roda 36.

11. *Item aliud collectarium, pulcrum et pulcre littere.*

Com el número anterior, amb l'esment d'una particular bellesa formal i qualitat gràfica. No s'indiquen criteris d'antiguitat de l'escriptura, però la duplicitat indueix a pensar també en la substitució d'un col·lectari en carolina (potser aquest *pulchrum*) per un altre en gòtica.

12. *Item unum kalendarium.*

D'entrada sembla un simple calendari de les celebracions litúrgiques distribuïdes al llarg de l'any. Tanmateix, els calendaris solien formar part d'altres manuscrits litúrgics (cf. núm. 1) o similars, a vegades prou variats, de tal manera que resulta rar trobar un text d'aquesta mena esmentat com a volum independent.⁴⁵ Per això pensem que no és impossible que es tracti d'un martirologi, estructurat segons el calendari romà (amb calendes, nones i idus) i no primerament el litúrgic, que completaria a la perfecció el panorama dels llibres de cor del priorat.⁴⁶ Si, com succeeix en ocasions, el volum s'iniciava amb el text corresponent a la nit de Nadal (la popular "calenda"), la denominació tindria una justificació addicional.

13. *Item unam bibliam de littera antiqua in duobus voluminibus.*

És un dels títols més interessants de l'inventari, sobretot perquè d'entrada l'esment de la lletra antiga ens situa en un panorama anterior al 1200. La presència d'una Bíblia és corrent en el marc de les comunitats religioses de certa entitat al llarg dels segles x-xii. Són celeberrimes les Bibles dites de Ripoll i de Rodes i les restes de la dita de Fluvià, totes produïdes a Ripoll durant l'abadiat d'Oliba, vers 1010-1020; les dues primeres, conservades completes (Roma, Vaticà, Lat. 5729 i París, BNF, Lat. 6), consten tanmateix d'un sol volum.⁴⁷ A la biblioteca catedralícia de

45. Un volum anomenat per Janini "*calendario de Gerona*", ACG ms. 50 (Janini 494, s. xiv), conté en efecte un calendari (f. 1-13), però seguit d'unes ordenacions capitulars i d'un obituari (f. 15-80), fet que l'assimila a un llibre de cor; a la inversa, un "*ordinario de san Cugat*", ACA ms. Sant Cugat 20 (Janini 407, s. xv), està encapçalat pel calendari-necrologi de l'abadia. Deu ser significatiu, per exemple, que J. M. Marquès, en el seu estudi dels calendaris gironins, no citi entre les seves fonts cap volum anomenat així; fins el notable exemple de Sant Iscle d'Empordà, del segle XII, és de fet un foli sòlt que devia procedir d'un sacramentari o volum similar. J. M. MARQUÈS, «Els calendaris de Girona», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, I, 1978, p. 135-166, esp. p. 139.

46. E. PALAZZO, *Le moyen âge...*, p. 177-179. A banda dels volums conservats, els martirologis apareixen als inventaris comentats, com ara Roda 9 o els tres de Ripoll a mitjan segle XI (E. JUNYENT, *Diplomatari...*, p. 399). Qui sap si el nostre *kalendarium* podria haver-se acompanyat també d'un obituari, com succeeix en els exemples citats a la nota anterior (Janini 407 i 494).

47. A. M. MUNDÓ, *Les Bibles de Ripoll. III. Estudi dels mss. Vaticà, Lat. 5729 i París, BNF, Lat. 6*, Ciutat del Vaticà, 2002; per un resum de la proposta de datació, p. 173.

la Seu d'Urgell hi hagué dues bíblies (Urgell A1/B39), de les quals una, en dos volums i datada a finals del segle IX, encara es conserva.⁴⁸ A Vic n'hi hagué almenys una de gran format (Vic 55), datable al segon quart del segle X i conservada avui fragmentàriament.⁴⁹ A Girona el 1470 es conservava a l'ambó del cor una bíblia en quatre volums; en la mateixa visita, a l'angle superior del cor, se'n documenta una altra en dos volums. De cap de les dues, malauradament, se'n dóna indicació cronològica.⁵⁰ A l'inventari del 1512 hi ha un Antic Testament glossat en quinze volums (Girona 99-113) i, més interessant per al nostre cas, una altra bíblia en un sol volum, mal relligada (Girona 72).⁵¹ No sabem quina relació poden tenir aquests esments amb la *bibliotheca I* (en un sol volum?) que, juntament amb el cèlebre Apocalipsi, el cabiscol Joan llegà a la seu en el seu testament de 1078; una bíblia antiga de la qual, d'altra banda, ho desconeixem tot.⁵² A Roda d'Isàvena n'hi havia una altra (Roda 1), potser encara més antiga, que es pot correspondre amb algun dels fragments conservats avui entre les restes del seu arxiu.⁵³ A Vilabertran n'hi havia dues, cadascuna en un sol volum (Vilabertran 74 i 84), la primera *minutissimis litteris manuscripta*, que s'ha comparat amb una altra del segle XIV provinent de Sant Feliu de Guíxols.⁵⁴ Observem en tot cas que les bíblies més antigues se'ns solen presentar en un o dos volums, i algunes de més tardanes (com la de Vic de 1268) en quatre, tot i que aquest no pot ser un criteri absolut.

14. *Item Passiones sanctorum in duobus voluminibus, de littera antiqua.*

Passioner o col·lecció d'actes dels màrtirs, novament de datació anterior a 1200. Els volums d'aquesta mena, amb textos d'origen divers, abun-

48. ACU ms. 1997. P. PUJOL i TUBAU, «El manuscrit de la Vulgata de la catedral d'Urgell», *Obra completa*, Andorra, 1984, p. 193-247.

49. M.S. GROS, «Fragments de bíblies llatines del Museu Episcopal de Vic», *Revista Catalana de Teologia*, 3, 1978, p. 153-171, esp. p. 159; idem, *La biblioteca episcopal de Vic*, p. 26, núm. 11. S'escapa de la nostra cronologia Vic 77-80, la magnífica bíblia en quatre volums que copià el mestre Ramon el 1268. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres...*, p. 24-28, núms. 1-4; M.S. GROS, *La biblioteca episcopal de Vic*, p. 69-71, núm. 48.

50. L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca...», p. 74 i 76-77.

51. Aquesta darrera segurament és la mateixa que el 1461 s'havia de reparar i encadenar davant el setial de cor de l'ardiaca de Besalú: L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca...», p. 60-61. Si no era un volum antic, potser es tracta de la magnífica bíblia francesa del segle XV en un sol volum exposada avui al Tresor catedralici (TCG 7). Cap d'aquestes, però, no pot ser la fabulosa bíblia dita «de Carles V de França», també en un sol volum, que el 1478 es trobava a la tresoreria, desada al seu luxós estoig (idem, p. 125). Tot i datar de finals del segle XIII, no arribà a la seu gironina abans de 1456, data de la mort de Dalmau de Mur, arquebisbe de Saragossa i anteriorment bisbe de Girona, qui l'havia comprat a l'encant dels béns de Benet XIII i la deixà a la catedral en testament. G. ROURA, «La bíblia de Carles V rei de França», *Festes de Nadal a la catedral de Girona 1988-1989*, Girona, 1988, s/p.

52. J. RIUS, «Cartes antigues de sant Martí Sacosta», *Analecta Sacra Tarraconensia*, IV, 1928, p. 368. Fou, com el *Beatus*, un producte de tallers foranis, o bé podem imaginar que havia sortit de l'escriptori gironí, dirigit durant anys pel mateix cabiscol Joan?

53. Si l'atribució dels fragments és correcta, la bíblia podria datar del segle IX.

54. J. DE PUIG, M. J. ARNALL, «Una biblioteca del Renaixement...», p. 253.

den en les biblioteques antigues. Dos passioners figuren a l'inventari vigatà de 957,⁵⁵ potser els que encara s'anomenen a l'inventari de 1368 (Vic 67, "libre de pergamins entich apelat passioner nou menor", i Vic 89, "passioner veyl").⁵⁶ A la Seu d'Urgell també n'hi hagué dos en la cronologia que ens ocupa (Urgell A4/B42). Els inventaris de Girona no n'assenyalen cap; potser cal identificar la mateixa funció en algun dels *legendarii* que s'hi esmenten tant el 1478 com el 1512, desats al cor o rere l'altar.⁵⁷ A més de l'estudi dels textos, cal relacionar el seu ús amb la litúrgia comunitària (cf. núm. 32), com ens especifica la descripció d'uns volums semblants a la biblioteca de Vilabertran (82 i 83).⁵⁸

15. *Item unus textus Evangeliorum et Epistolarum in uno volumine.*

Encara que la denominació *textus Evangeliorum* resulti, de nou, com a mínim ambigua (cf. núm. 3), l'addició de les epístoles en el mateix volum indueix a pensar que es tracta novament d'un evangeliari/leccionari de la missa, segurament factici. No és segur, però, que es tracti del mateix tipus de llibre esmentat a Roda 16-17 (*II^{os} Lectionarios*), ja que s'ha suposat que un epistoler de vers 1200 hauria copiat la seva estructura⁵⁹ i, per tant, en aquell cas es tractaria de llibres només amb les epístoles.

16. *Item homelie Evangeliorum in sex voluminibus.*

L'homiliari dels Evangelis és també un dels textos habituals en les biblioteques eclesiàstiques en qualsevol de les seves possibilitats, com per exemple el de sant Gregori Magne dit *Quarantè* (Vic 66, i tres identificats al s. x;⁶⁰ dos a Urgell: A2/B40; Roda 14, un a Sant Joan⁶¹), el de Beda (és famós el volum Girona, Md'A ms. MD44),⁶² el de Pau Diaca dit *Carles* (Roda 4, Urgell A3/B41, Vic 73, Sant Joan⁶³), el de Luculentius (tres identificats a Vic al s.x⁶⁴ i dos a Urgell: B46 i B89)⁶⁵ o d'altres, sovint amb

55. E. JUNYENT, «La biblioteca...», p. 164.

56. Gudiol (*Catàleg dels llibres...*, p. 112-113, núm. 96) insinuà la possible identificació d'un d'ells amb un *Lectionarium sanctorale breviarii vicensis* datable al segle XIV, cosa que no ens sembla pas automàticament evident.

57. L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca...», p. 123 i 127.

58. «[82] *Volumen magnum in pergameno manuscriptum in quo continentur multae lectiones ex diversis libris collectae, que leguntur in officiis sanctorum.* [83] *Aliud volumen in quo continentur lectiones quae leguntur in officiis sanctorum martyrum, quae declarant eorum passiones.*» J. DE PUIG, M. J. ARNALL, «Una biblioteca del Renaixement...», p. 254.

59. M. S. GROS, «L'inventari...», p. 346.

60. E. JUNYENT, «La biblioteca...», p. 164-165.

61. J. GUDIOL, *Els primitius...*, p. 80.

62. Una miniatura amb el Crist Mestre, retallada d'un volum semblant i probablement del mateix taller gironí, es conserva al MEV, cat. 7822. M. S. Gros, *Museu Episcopal de Vic. Pintura i escultura romànica*, Sabadell, 1991, p. 26, núm. 15; idem, *La biblioteca episcopal de Vic*, p. 55, núm. 36.

63. J. GUDIOL, *Els primitius...*, p. 79.

64. E. JUNYENT, «La biblioteca...», p. 164-165.

65. Recentment estudiat per F. X. ALTÉS, «La tradició codicològica...».

esments de tipus genèric (per exemple, Vic 56 i 65). Cap d'aquestes col·leccions ni d'altres conegudes pot justificar suficientment l'extraordinari desplegament en sis volums que llegim a la notícia. Cal imaginar que es tracta de la compilació de diverses obres d'aquesta mena, o bé, si és que els volums no constituïen un conjunt unitari, d'un recompte superficial d'homiliaris per part del visitador. Sigui com sigui, l'acumulació d'homilies a la canònica besalunenca s'ha de posar sens dubte en relació amb la predicació, una de les comeses dels canonges agustinians. Tot i que ací no se'ns indiqui la llengua dels sermons, quant a aquest darrer aspecte val la pena esmentar el cèlebre homiliari de Tortosa (Tortosa 106), que conté sermons llatins de sant Gregori seguits d'una sèrie d'homilies de procedència provençal però en la tradició gregoriana, que es poden datar vers 1200, i que testimonia molt bé la vocació predicadora dels canonges que seguïen la regla de Sant Ruf.⁶⁶

17. *Item unum magnum volumen vocatum Dialogon, continens decreta antiqua.*

No l'hem de confondre amb els famosos *Diàlegs* de sant Gregori (cf. núm. 32). En canvi, tant la denominació com la petita descripció ens indiquen que ha de ser un llibre de cànons antics semblant a Girona 25, l'anomenada *Sacrorum Canonum Collectio Hispana*, ACG ms. 4, d'inicis del segle XI. Aquest volum, que bé pot al seu torn ser anomenat *magnum*, fou descrit el 1512 com *liber Dyalogon epigramatum in libro canonum* a partir del mateix enunciat contingut al redactat original del volum.⁶⁷ Tot i que una o altra mena de col·lecció canònica sol ser present a les biblioteques catedralícies altmedievals (*canones* com Urgell A13/B67, com els presents a Vic al s. x⁶⁸ o com els que posseïa Salomó: 3-4), la identificació d'aquesta denominació només a Girona i a Besalú assenyala un lligam entre els dos llibres i, conseqüentment, entre les dues biblioteques.

18. *Item unum Salterium glosatum, pulcrum, quod incipit in II° folia [sic] in glosa «Nos de Deo», et finit in eodem in glosa «Ad presens». Et in penultimo folio incipit in glosa «Qui ei fidem», et finit in eodem: «hoc autem».*

La migradesa dels fragments citats ens impedeix d'identificar la glossa amb precisió. De totes maneres, els saltiris amb glosses patristiques, a l'estil de la producció d'Anselm de Laon, iniciada vers 1100, no són pas

66. J. MORAN, *Les homilies de Tortosa*, Barcelona, 1990, p. 71-78. Una versió era present a Sant Joan: *quoddam volumen quod vocatur homiliarium Dertusse*. J. GUDIOL, *Els primitius...*, p. 80.

67. ACG, ms. 3, f. 2v: «*Incipit in nomine Domini dialogon epigramatum in libro canonum*». Citat i comentat per L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca...», p. 96.

68. E. JUNYENT, «La biblioteca...», p. 164. Qui sap si podrien correspondre als que el 1368 són anomenats "libra de pergami entich apellat Summa Codicis entich" (Vic 46) i "libra de pergamins anomenat Summa Institucionum" (Vic 51).

rars en les biblioteques altmedievales que prenem com a referència (per exemple, Urgell B50 o Girona 97). A Vic el 1386 hi havia un “saltiri glossat” (Vic 17), un “psaltiri glossat entic” (Vic 33) i un “psaltiri glossat veyl” (Vic 90).

19. *Item duo volumina continencia Expositiones Evangeliorum.*

No sabem de quins comentaris als Evangelis o de quina mena d'homiliari es pot tractar. A la biblioteca d'Urgell hi havia una *Expositio <super Matheum>* (Urgell A17/B60), esment que segons Gros pot correspondre a un antic volum amb els comentaris de sant Jeroni a l'Evangelí de Mateu (CPL 590). De totes maneres també podria ser un text més modern, similar a Girona 79, una *expositio Evangeliorum per sanctum Thomam*, és a dir, de Tomàs d'Aquino.

20. *Item unum responsorium de littera et nota antiquis.*

Ja hem trobat alguns responsoris de l'ofici anteriorment (cf. núm. 6 i 7). A banda de la indicació cronològica, ací no tenim més elements per deduir-ne la composició.

21. *Item unum librum continentem casus legum.*

L'únic volum clarament i específicament jurídic d'aquest inventari es presenta amb una referència excessivament escarida per permetre'n la identificació segura. Existiren obres intitolades *Casus legum supra Decretalium* (per exemple, Madrid, Real Academia de la Historia, Cod. 98(2), darrer terç del segle XIV); no seria estrany que el nostre text jurídic tingués també com a base les *Decretals* de Gregori IX, però no ho podem assegurar. A la biblioteca gironina de principis del cinc-cents, àmpliament nodrida de títols jurídic, el volum Girona 32 inclou dos llibres amb títols semblants, però es tracta de textos impresos de finals del segle XV.

22. *Item unum volumen quod incipit in II° folio: «significaret», et finit in eodem: «utile est plu-».*

No tenim manera de saber quin era el contingut d'aquest volum; els mots citats són massa poc característics. Tant podria tractar-se d'un text jurídic, com d'un text dedicat a l'exegesi bíblica, com fins i tot d'un de clàssic. El que no sembla és que sigui un volum de tipus litúrgic.

23. *Item aliud volumen continens Moralia [in] Iob. Et incipit in primo folio: «Gregorius».*

Els cèlebres comentaris de sant Gregori al llibre de Job coneguts com *Morals* (CPL 1708), escrits entre 578 i 595, constitueixen un dels textos més habituals en les biblioteques religioses medievals, que sovint en tenien més d'un exemplar. Així és a gairebé totes les catalanes que considerem: Urgell

B51, Roda 2-3, Vic 63 (el magnífic exemplar en tres corondells ACV ms. 26 (I), del primer quart del segle xi),⁶⁹ probablement Girona 65, o bé els diversos exemples de Tortosa: 30 (llibres de l'11 al 22, segle xii), 146 (imprès de finals del segle xv), 133 i 188 (florilegis i recensions del segle xiii). A Ripoll vers 1047 n'hi havia dos, i a Sant Joan de les Abadesses el 1218 un en dos toms.⁷⁰ La presència d'aquest text a Santa Maria de Besalú contribueix a donar carta de normalitat a la biblioteca de la institució. Per al possible ús litúrgic d'aquesta mena de textos, cf. núm. 32.

24. *Item aliud responsorium de littera et nota antiquis.*

Cf. núm. 20.

25. *Item unum volumen in quo continentur ordinationes monachorum. Et incipit in II folio: «ffrateres, de habitatore», et finit in eodem: «reficere ffrateres».*

Sabent que es tracta d'unes *ordinationes monachorum*, els migrats mots citats resulten ser suficients per aventurar la identificació d'un exemplar de la regla de sant Benet.⁷¹ El primer fragment pot correspondre al verset 39 del pròleg, mentre que el segon sembla el títol del capítol XLI (*Quibus horis oportet reficere fratres*), amb la qual cosa podríem imaginar que l'índex es copià en aquest cas després del pròleg. Santa Maria de Besalú no fou mai un monestir benedictí, a diferència del veí cenobi de sant Pere, però la regla benedictina es trobava també en les biblioteques d'altres institucions no directament vinculades a l'orde.⁷² Tampoc no és necessari posar-lo en relació immediata amb la submissió del priorat a Sant Ruf d'Avinyó a tombants de 1100, car aquesta congregació comptava com veurem amb normatives pròpies (cf. núm. 34). Però tant en el cas de la canònica besalunenca com en de les altres institucions no benedictines que posseïen aquest text no és difícil entendre l'interès genèric que podia tenir i l'ús que se'n devia poder fer, tant per a l'estudi i meditació com, eventualment, per a la lectura comunitària (cf. núm. 32).

26. *Item unum salterium de littera et nota antiquis cum ordinario missarum.*

La constància que almenys el primer llibre és escrit en lletra carolina i notació diastemàtica i la juxtaposició d'un saltiri de l'ofici i d'un ordinari de la missa ens indueixen a creure que ens trobem davant d'un volum factici creat a partir de dos llibres antigament independents, potser ja no emprats regularment per al culte des de feia un temps.

69. M. S. GROS, *La biblioteca episcopal de Vic*, p. 38-39, núm. 24.

70. J. GUDIOL, *Els primitius...*, p. 80.

71. BENET DE NÚRSIA, *Regla per als monjos: text llatí/català* (Ignasi M. Fossas et al., eds), Barcelona, 1997 (PAM, *Subsidia Monastica*, 21).

72. Per exemple a la seu de Vic: ABEV ms. 150, del segle xiv (J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres...*, p. 161-162).

27. *Item unum officinarium de littera et nota antiquis.*

Cf. núm. 5, del qual potser aquest gradual anterior a 1200 en constitueix l'antecedent.

28. *Item unum missale satis pulcrum, quod incipit in II° folio, post Te igitur: «auxilio», et finit in eodem: «hostiam».*

Cf. núm. 2, de nou segons la tradició compositiva dels sacramentaris dels segles XI i XII.

29. *Item alium librum continentem ordinationes episcoporum.*

Tot i que l'esment ambigu permetria imaginar un simple recull de normatives episcopals, diverses raons ens inclinen a veure-hi un ordinari episcopal, el llibre que reunia les indicacions i textos per als diferents rituals realitzats pel bisbe. D'una banda, des de la seva fundació i més encara des de la seva vinculació a Sant Ruf d'Avinyó, la canònica de Besalú no tingué una subjecció directa al poder episcopal i, per tant, no hi ha motius imperiosos per interpretar l'esment com un recull de normes d'ordinaris diocesans ("dels bisbes", similars, per exemple, a *mandata* de visites pastorals); si de cas, l'esment podria tenir a veure amb normes derivades d'antics concilis, però potser llavors s'hauria emprat un nom més explícit, del tipus *statuta patrum*, bo i tenint en compte que a l'inventari ja hi ha un altre llibre d'aquest tipus (cf. núm. 17). Per això proposem identificar un llibre similar a un pontifical. Cal admetre que en els inventaris antics el terme emprat sol ser no pas "ordinacions", *ordinationes*, sinó més aviat el mot més genèric "ordinari" (a vegades acompanyat de l'adjectiu "episcopal") i, una mica més tard, "pontifical",⁷³ en llatí *pontificale*, *ordinarium* (Urgell B69 i B87) o *ordinale* (Roda 22-23). A Girona, el 1478, hi havia a la tresoreria de la seu diversos *ordinaria*, dos *pontificales* (un dels quals el fabulós volum miniat ACG ms. 10, amb el text de Guillem Durand) i un *ordinarium pro episcopo*.⁷⁴ A Vic el 1368 hi havia sis volums d'aquesta mena: Vic 11 –pontifical–, 12-13 –ordinaris episcopals– i 42-44 –ordinaris bisbals–, un d'aquests, segurament el primer, corresponent al pontifical ACV ms. 103, confegit vers 1040-1060.⁷⁵ Es pot tenir en compte també que la denominació de l'equivalent actual d'aquest llibre conté igualment el genitiu plural, *caeremoniale episcoporum*. Sense ser absolutament segura, en resum, la identificació amb un pontifical ens sembla la més versemblant.

73. E. PALAZZO, *Le moyen âge...*, p. 206-207.

74. L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca...», p. 125.

75. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres...*, p. 117-119, núm. 103 (erròniament datat); M. S. GROS, *La biblioteca episcopal de Vic*, p. 43, núm. 28; editat per aquest darrer, M. S. GROS, «El pontifical romà de Vic -Vic, Arx. Cap, ms. 103 (XCIII)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XV, 2007, p. 187-272.

30. *Item unum proserium notatum.*

Aquesta referència, juntament amb dues de següents (núms. 31 i 35), ens informa de l'existència a Besalú d'un dels tipus de llibres típics de la litúrgia medieval i del seu enriquiment a Occident d'ençà de tombants de l'any 1000, particularment en centres corresponents a comunitats de cert prestigi o envergadura. El proser conté les proses o seqüències que acompanyen les festes més solemnes de l'any litúrgic, a la missa o en altres hores canòniques com les Vespres, i la seva variant, el troper-proser, inclou els tropus o fragments intercal·lats entre el cant de determinades antifones o peces de la missa o de l'ofici. Es conserven alguns tropers-prosers catalans antics, com el gironí de final del segle XI avui a la Biblioteca Nacional de París (BNP, Nouv. Acq. Lat. 495) o com el de Vic del segle XII, cèlebre per contenir les més antigues referències conegudes als drames litúrgics a Catalunya.⁷⁶ Tanmateix la tipologia perdurà gairebé fins a la reforma tridentina: per exemple, un magnífic troper gironí del segle XV, de gran format, és conservat a la BC (ms. 911). En aquest cas l'absència d'esments d'antiguitat ens fa imaginar un volum posterior a 1200.

31. *Item aliud proserium notatum.*

Com el número anterior.

32. *Item unum librum vocatum Liber dialogorum.*

Els *Diàlegs* de Gregori Magne (CPL 1713), al costat dels *Morals de Job* (núm. 30) i d'altres textos seus, com ara la col·lecció anomenada *Quarantè* (cf. núm. 16) o les *Homilies* sobre el llibre d'Ezequiel, és una altra de les obres del *corpus* del sant pontífex gairebé sempre presents a les biblioteques eclesiàstiques medievals i que es degueren conceptualitzar com a essencials. A Urgell n'hi havia dos exemplars (Urgell A6/B45), i a Roda un altre complementat amb la vida del sant pare que escrigué Joan Diaca (Roda 6-7). Aquest darrer devia ser similar, almenys per composició, amb el volum que s'inventariava a Sant Joan de les Abadesses el 1218.⁷⁷ A Ripoll vers 1047 també n'hi havia dos exemplars. A Vic se n'esmenta un a finals del segle XIV (Vic 23) que correspon, però, al volum ACV ms. 38 (segon quart del s. X) i que, juntament amb ACG ms. 39, cal identificar amb els dos llibres esmentats als inventaris vigatans de 957 i 971 amb el títol de *Vitae Patrum*, que comentarem tot seguit.⁷⁸ A Girona n'hi havia un el 1512 (Girona

76. M. S. GROS, *Els tropers prosers de la catedral de Vic. Estudi i edició*, Barcelona, 1999.

77. J. GUDIOL, *Els primitius...*, p. 80.

78. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres...*, p. 54-57, núm. 38 i 39 (erròniament datats); E. Junyent, «La biblioteca...», p. 164-165; imatge del ms. 38, f. 95, i hipòtesi d'identificació a M. S. GROS, *La biblioteca episcopal de Vic*, p. 22, núm. 18. L'inventari de Besalú demostra que els *Diàlegs* i les *Vides* són dos textos diferents i que la identificació proposada per Gros es justifica únicament pel caràcter miscel·lani dels còdexs vigatans, que contenen tots dos textos i encara d'altres.

82) que sens dubte cal identificar amb el volum avui conservat a la Universitat de Barcelona, ms. 487 (probablement de mitjan s. x). Aquest text de Gregori i altres de similars, inclosos reculls d'homilies, vides de pares o actes dels sants entre d'altres, no tenien només un ús de tipus intel·lectual o didàctic, sinó que eren emprats amb freqüència i fins amb periodicitat en el marc de l'ofici diví de catedrals, monestirs i canòniques, particularment a les hores de Prima i Completes. S'atribueix al temps del papa Gelasi († 496) la primera admissió per a ús comunitari dels *opuscula et tractatus orthodoxorum patrum*, i trobem el costum reflectit en les recomanacions incloses a les regles monàstiques de Benet, Cassiodor o Cesari d'Arles, així com en textos del propi Gregori.⁷⁹ Referències catalanes útils per al nostre context ens ho revelen també: així el Pontifical de Vic del segle XI (ACV ms. 103), quan exhorta a llegir els *Diàlegs* sobretot durant la Quaresma,⁸⁰ o la consuetud gironina del segle XIV, quan esmenta l'ús normalitzat de la mateixa obra en el marc de les Completes.⁸¹ Aquestes constàncies poden il·luminar les diferents implicacions de la presència a Besalú d'aquest i d'altres textos (cf. núsms 14, 23, 25, 33 o 34, per exemple) i fins i tot orientar, en els casos que ho permeten, una consideració cronològica que assenyala el període de formació de la biblioteca.

33. *Item alium librum vocatum De vitis patrum.*

És una referència similar a l'anterior, que pot correspondre a les vides dels antics pares del desert redactades per Jeroni i Atanasi d'Alexandria, tot i que també podrien tenir una relació més hipotètica amb altres textos de la tradició hispana. N'hi havia a Roda (15), a Urgell (A27/B65) a Vic i a Girona com hem vist a la referència anterior, entre d'altres. Són vàlides per a aquest text les mateixes consideracions funcionals que hem fet per al núm. 32.

34. *Item alium librum in quo continentur ordinationes et constitutiones monasterii Sancti Ruffi et ordinarium officii dicti monasterii Sancti Ruffi.*

79. M. RIGHETTI, *Historia de la Liturgia*, Madrid, 1955, vol. I, p. 1227-1229, núm. 406, i p. 1221-1222, núm. 403.

80. «*Legantur autem libri Dialogorum beati Gregorii, aut libri offitiorum beati Ambrosii, aut libri Cconfessionum beati Augustini, aut vitae probatissime sanctorum in quibus maxima populi intentio et fide incitari et roborari possit*». M. S. GROS, «El pontifical romà de Vic...», p. 231 i 201-203, peça 187.

81. «*Et circa fine tractus completorii claviger cum potatur in refectorio accipit infra rexias stelam cum candela unius denarii accensa et librum dialogorum et claudit rexias (...). Et officiator legit in libro diolagorum [sic] vel de vitis patrum vel obtagio, qui legitur in sede tamen unum versum ibi*». ACG ms. 9 (*Consuetud Antiquissima*, ca. 1360), f. 14r, descripció de la col·lació prèvia a l'ofici de Completes en temps de durant l'any. M. SUREDA, *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona*, tesi doctoral, Universitat de Girona, 2008, p. 561; accessible en línia a www.tdx.cat.

Els documents normatius i els costums litúrgics de Sant Ruf⁸² havien de ser presents, sens dubte, en un priorat que en depengués; el mateix visitador s'hi refereix en diferents moments de la visita⁸³ i amb la presència d'aquest volum els canonges besalunencs no podien al·legar-ne desconeixement. Podem entendre fins i tot que aquest llibre era emprat no només per al regiment litúrgic i domèstic, sinó també per llegir-ne fragments en el marc de l'ofici capitular mentre la vida comunitària funcionà amb algun grau de normalitat. La redacció original del *liber ordinis* rufinià se situa entre 1100 i 1110, i a Besalú va poder trobar-s'hi ben aviat, car no fou fins algun temps més tard (en l'interval 1111-1137) que Santa Maria veié definitivament confirmada la seva submissió a Sant Ruf. Però hem de tenir present que aquest fou un document normatiu adoptat –o almenys present– a la majoria de canòniques agustinianes catalanes, encara que no tinguessin vinculació directa amb Sant Ruf.⁸⁴ A Sant Joan de les Abadesses hi hagué un volum que també contenia la regla (sola i amb comentaris) i les constitucions rufinianes.⁸⁵ La canònica de Santa Maria de l'Estany, pionera en la introducció de la reforma canonical agustiniana a Catalunya, però tampoc sotmesa a l'abadia provençal, posseïa un volum que, després d'un seguit de cànons conciliars i de textos patristics, incloïa uns costums i usos rufinians.⁸⁶ La seva datació entre 1113 i 1123 fa que aquest manuscrit constitueixi un bon punt de referència per imaginar-nos com devia ser el volum besalunenc perdut. També d'inspiració –però no de submissió– rufiniana, la catedral de Tortosa, amb una comunitat canonical regular erigida el 1147, es proveí almenys de dos volums amb diferents variants d'aquests continguts (Tortosa 85, s. XIV, i 90, s. XV). Semblantment es pot dir de la canònica catedralícia lleidatana i de la de la Seu d'Urgell, amb un

82 Ch. DEREINE, «Saint-Ruf et ses coutumes au XIe et XIIe siècles», *Révue Bénédictine*, 59, 1949, p. 161-182; D. MISONNE, «La législation canoniale de Saint-Ruf d'Avignon à ses origines», *Annales du Midi*, LXXV, 1963, p. 471-485.

83 «(...) incipiens suam visitacionem in dicto altari secundum consuetudinem solitam servari in visitacione facienda in membris dicti monasterii Sancti Ruffi (...) secundum morem et consuetudinem dicti monasterii Sancti Ruffi (...) sicuti fieri est assuetum in dicto monasterio Sancti Ruffi et sacra religione (...)». S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 243, 244 i 254.

84 A. PLADEVALL, «Les canòniques agustinianes a Catalunya durant el segle XI», *Lambard*, XII, 2000, p. 84; J.M. PONS, H. PALOU (ed), *Un cartulari...*, p. 13-14.

85 «(...) In alio volumine quod vocatur *ordinarium sancti Luppi* [sic; possiblement error de transcripció per Ruffi] continentur *regula beati Augustini simplex et exposita et versus expositionis misse ordine ministerii totius anni secundum constitutionem ecclesie sancti Ruffi* (...)». J. GUDIOL, *Els primitius...*, p. 81.

86 Es tracta del volum conservat avui a la Hispanic Society de Nova York: R. E. REYNOLDS, «An early rule for canons regular from Santa Maria de l'Estany (New York, Hispanic Society of America, ms. HC 380/819)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, X, 2001, p. 165-191. És curiós que el recull rufinià s'hi complementés amb el prefaci de la regla canonical de Crodegang de Metz. En canvi, a Vilabertran l'inventari de 1587 ens transmet un volum manuscrit simplement anomenat *regula sancti Augustini* (Vilabertran 86) i un altre amb uns populars comentaris d'Hug de Sant Víctor (Vilabertran 72), que com veurem també es podia trobar a la seu de Vic.

panorama institucional més complex que inclogué un col·legi de tall també reformat.⁸⁷ Fins i tot la catedral de Vic, tot i estar ben lliure de cap ombra de regularitat canonical, comptava el 1368 amb un “libra de pergamins apellat consueta de sent Ruff” (Vic 37)⁸⁸. La popularitat de la regla rufiniana i la seva validesa com a model per a comunitats de canonges es pot relacionar amb la seva relativa suavitat, particularment en comparació amb la rigidesa de l’*ordo novus* del qual foren bandera les comunitats premonstratenques.⁸⁹ Pel que fa a les altres biblioteques, podem imaginar que el text tingué un interès com a mínim genèric, tal com hem suposat també pel que fa a la regla de sant Benet (núm. 25).

35. *Item aliud proserium, de littera et nota antiquis.*

Cf. núm. 30. Aquí l’especificació de lletra i nota antigues ens assenyalen un volum confegit amb anterioritat a 1200, possible antecedent en l’ús dels altres dos troopers esmentats, tot formant una parella ja observada en altres tipologies documentals.

36. *Item unum ordinarium sive breviarium antichum.*

L’equivalència amb què s’empren les dues denominacions –ordinari i brevari– i la indicació de l’antiguitat –que ens situaria de nou, hipotèticament, abans de 1200– són els factors que aconsellen identificar ací un ordinari o ritual (cf. els paral·lels citats al núm. 29). La seva existència potser s’hauria de posar en relació amb l’exercici de la dimensió pastoral del priorat. En aquest context caldria interpretar el mot “breviari” en el sentit de resum o compilació abreujada, i no pas com a llibre que aplega tots els textos necessaris per al rés de l’ofici, el qual no es difongué definitivament abans del segle XIII.⁹⁰

37. *Item unum cisternum in pergameno scriptum, in quo continetur officium Corpus Christi.*

Es tracta d’un sextern o plec de sis fulls amb els textos de la solemnitat del Cos i la Sang de Crist, que òbviament faltaven en els manuscrits més

87. Per aquests i altres esments de la presència de la regla agustianiana a Catalunya, i específicament de la de Sant Ruf, cf. J. MORAN, *Les homilies de Tortosa...*, esp. p. 35-38.

88. Si la datació proposada per a la versió primigènia dels costums de Sant Ruf no fos de la primera dècada del segle XII, no hauríem dubtat de vincular aquest volum als intents reformadors del bisbe Berenguer Sunifred de Lluçà vers 1080 i a proposar que el volum de l’Estany hauria copiat el de Vic. En tot cas, a la seu osonenca hi havia també el 1386 un “libra de pergamins apellat Hugo de Sancto Victore” (Vic 84), que deu correspondre al manuscrit dels comentaris d’Hug de Sant Víctor a la regla de Sant Agustí, del segle XIV, que avui es conserva a l’ABEV, ms. 151: *Expositio regulae sancti Augustini a hugo de Sancto Victore*, s. XIV. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres...*, p. 162.

89. Y. LEBRIGAND, «Origines et première diffusion de l’Ordre de Saint-Ruf», *Le monde des chanoines...*, p. 176-178.

90. E. PALAZZO, *Le moyen âge...*, p. 180-183.

antics. La celebració va ser instituïda universalment mitjançant la butlla *Transiturus* pel papa Urbà IV el 1276, però això no es va consolidar fins a la publicació de les *Constitutiones Clementinae* per Joan XXII el 1318. Aquest quadern, per tant, difícilment va poder-se compondre abans de la segona o tercera dècada del segle XIV, moment d'autèntica expansió de la festa i de la processó per tot Europa i també per la Península, començant per Catalunya.⁹¹

38. *Item alium cisternum in pergameno scriptum, in quo continetur officium de Sancta Trinitate.*

És un altre sextern similar a l'anterior, escrit i afegit als dispositius litúrgics de la biblioteca besalunenca per circumstàncies similars. En aquest cas el *terminus post quem* ens el dona la institució definitiva, després de segles de vacil·lació, de la festa de la Santíssima Trinitat en el diumenge de l'octava de Pentecosta pel papa Joan XXII l'any 1334.⁹² Si aquest quadern i l'anterior havien estat utilitzats fins al moment de la visita, això podria ser testimoni que el priorat no s'havia proveït de nous llibres litúrgics complets des de feia més o menys un segle.

39. *Item aliud parvum proserium.*

Cf. núm. 30 i 31.

40. *Item unum textum quatuor evangelistarum, cohoptum in una parte de argento, ubi est ymago Crucifixi et ymago gloriose Virginis Marie et ymago sancti Iohannis cum duobus angelis desuper existentibus, totum de argento. Et incipit in II° folio post primum Evangelium: «-auris suis», et finit in eodem: «servies». Et in penultimo folio dictorum Evangeliorum incipit: «Et ille sit», et finit in eodem: «habebatis in».⁹³*

Finalment, ens trobem amb aquest llibre dels Evangelis per a ús litúrgic, probablement complementat al final, doncs, amb unes llistes de perícopes que havien de servir per identificar els fragments que calia llegir en cada celebració. Que es tracta d'un *textus evangeliorum* i no d'un Evangelinari de la missa ens ho confirma la primera citació, que correspon perfectament a Mt 2, 11. El seu ús solemne en la litúrgia es veu remarcat per la seva

91. M. RIGHETTI, *Historia de la Liturgia...*, p. 869-875, núm. 142-144. Per una bona visió global del procés, vegeu M. RUBIN, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge University Press, 1991, p. 164-185. Un resum de la seva consolidació a Catalunya a M. SUREDA, «L'arrivée de la procession du Corpus Christi en Espagne: les premières processions catalanes», *Congrès International Europae Thesauri*, Angers, 2011 (en premsa).

92. M. RIGHETTI, *Historia de la Liturgia...*, p. 868, núm. 141.

93. El paràgraf que descriu aquest darrer volum es troba més endavant en el text de la visita, car aquest evangeliari no es conservava al dormitori de la canònica sinó a casa de Bartomeu Vilar, de Besalú, juntament amb altres objectes del tresor del priorat. Cf. S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 253.

coberta frontal (l'única decorada segons l'inventari), on es podia veure un Calvari amb la Mare de Déu, sant Joan i dos àngels, tot d'argent. Si el text d'aquest llibre dels Evangelis era sens dubte de model antic, no podem assegurar el mateix per a les seves cobertes decoratives, que tant podrien datar del segle XI (com les dels "juratoris" de la seu de Girona, TCG 23 i 24),⁹⁴ com del segle següent (com les del Missal de Sant Ruf de Tortosa, ACT ms. 11, en aquest cas amb esmalts), com dels voltants de 1400 (com les de la seu de Vic, MEV 2.189), com de qualsevol moment intermedi. Tanmateix, una datació de les cobertes que fos contemporània del manuscrit, com a Girona, resultaria suggerent i no pas impossible.

IV. COMENTARI

IV.a. Balanç global: modèstia i predomini del llibre litúrgic

El 1429 hi havia doncs a santa Maria de Besalú una biblioteca amb 40 ítems, equivalents a 42 títols o llibres i a 48 volums, que podrien ser classificats de la següent manera:

Litúrgia: 29 llibres

- Ordinari i similars: 1 ordinari episcopal (29), 1 ordinari de l'ofici de Sant Ruf (24 –junt amb les constitucions de Sant Ruf–), 1 ordinari o ritual (36), 1 ofici de Corpus (37), 1 ofici de la Trinitat (38). Total 5.
- Llibres per a la missa: 3 missals (1, 2, 28), 1 evangeliari (3) i 1 *textus evangeliorum* d'ús litúrgic amb cobertes d'argent (40), 1 evangeliari/leccionari (15), 1 leccionari o epistolari (4), 2 graduals (5, 27), 1 ordinari de la missa (26 –juntament amb saltiri–). Total 10.
- Llibres per a l'ofici: 4 responsorials (6, 7, 20, 24), 3 saltiris (8, 9, 26 –juntament amb ordinari de la missa–), 2 col·lectaris (10, 11), 4 proseres (30, 31, 35, 39), 1 calendari (martirologi?) (12). Total 14.

Altres disciplines eclesiàstiques: 13 llibres

- Sagrada Escripura i exegesi: 1 Bíblia (13), 1 saltiri glossat (18), 1 recull d'exposicions dels Evangelis (19), Gregori: *Morals de Job* (23) (potser també 22). Total 5.
- Homilètica: 1 recull d'homilies dels Evangelis (16). Total 1.
- Hagiografia: 1 passoner (14), Gregori: *Diàlegs* (32) i *Vides dels Pares* (33). Total 3.

94. Aquestes belles cobertes de fusta, mancades avui d'uns acabats que degueren ser luxosos, cobrien originalment ACG ms. 2, un *textus evangeliorum* contemporani, en aquesta ocasió encapçalat per la llista de perícopes o *capitulare evangeliorum* i pels pròlegs de sant Jeroni (Janini 483; G. ROURA, «L'evangeliari carolingi de la catedral de Girona, segle XI. Notes codicològiques i paleogràfiques», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 25/2, 1981, p. 349-371).

- Dret canònic: 1 *casus legum* (21), 1 *Dialogon* amb decrets conciliars (17). Total 2.
- Textos normatius: 1 regla de sant Benet (25), 1 constitucions de Sant Ruf (34 –junt amb ordinari de Sant Ruf–). Total 2.

Aquest simple resum fa evidents dues consideracions. La primera assenyala un clar predomini dels volums per a ús litúrgic, amb més de dos terços del total. El desequilibri seria encara més gran si consideréssim l'ús litúrgic que gairebé segur que tenien volums com 32, 33 o 34, entre d'altres, en el marc dels oficis capitulars de Prima o de Completes. Si s'haguessin conservat al cor de l'església, el seu lloc natural en cas que haguessin servit a aquests fins, n'hauríem tingut un testimoni més eloqüent. Des del punt de vista de la litúrgia, doncs, sembla que la comunitat de Santa Maria de Besalú estava suficientment proveïda, però sense exagerar, ja que molt sovint que hi hagi dos volums indica simplement que el nou va substituir el vell. A més, entre els llibres bàsics per a l'exercici de la litúrgia hi trobem a faltar l'antifoner de l'ofici. Sembla improbable que cap dels dos saltiris litúrgics esmentats incorporés antifones, i tampoc creiem que el visitador es malfixés en la identificació dels graduals (5 i 27), car es tracta de dos volums de dues èpoques diferents i, per tant, el de *littera nova* (5) degué substituir el de *littera antiqua* (27), en correspondència amb el que dèiem suara. Tampoc deu caldre imaginar que l'antifoner havia quedat a l'església, perquè és obvi que els llibres de cor i d'altar, pel col·lapse de l'estructura, havien estat desats també al dormitori. Una altra cosa és que s'hagués fet malbé en aquesta circumstància o en algun altre moment. Sense poder-nos-ho explicar del tot, en qualsevol cas l'absència de l'antifoner de l'ofici pot constituir un signe més de la decadència de la vida litúrgica del priorat.

Segonament, el resum ens du a considerar la modèstia de la biblioteca en qüestió. Òviament aquesta quantitat no es pot comparar amb la que presenten els inventaris de biblioteques eclesiàstiques catalanes més propers en el temps, com el de Vic de 1368 (92 títols) o el de Girona de 1478 (48 volums només per a l'ús litúrgic). L'escassetat va en detriment sobretot de les temàtiques no directament litúrgiques: la canònica només posseeix una bíblia, dos volums de glosses o comentaris anònims a l'Esriptura (Evangelis i salms), tres obres de sant Gregori, no sabem si cap de sant Agustí (si excloem els fragments inclosos a la regla rufiniana), dos volums de dret canònic (i un, el *Dialogon*, gairebé associable a continguts patristics), sis d'homilies, un passioner en dos volums i dues regles; cap llibre de filosofia o de temes ascètics o místics, per exemple. A Vilabertran el 1587 hi havia 66 manuscrits, més de la meitat litúrgics: la presència de dos exemplars de la bíblia, dos volums de comentaris bíblics, dos més de vides de sants, el comentari d'Hug de Sant Víctor a la regla de sant Agustí, un volum de sermons, un comentari anònim probablement a un text

d'Aristòtil i un manuscrit de les *Institucions* de Justinià constitueixen, a ulls dels editors, un panorama bíblic, teològic i filosòfic ben precari.⁹⁵ El mateix es pot dir per a Santa Maria de Besalú cent cinquanta anys abans. Probablement les dues canòniques mostraven, a la segona meitat del segle xv posem per cas, un estat general millorable i –concretament– una escassetat de llibres semblant o almenys comparable.

Aquesta migradesa, aparentment, no es pot atribuir a cap circumstància de destrucció o expoli generalitzat en els segles anteriors, ja que, com s'ha vist, en el mateix inventari hi trobem junts llibres escrits en gòtica i en carolina. Sense poder excloure completament la possibilitat d'alienacions puntuals (que potser podrien explicar l'absència de l'antifoner de l'ofici) o la desaparició d'algun llibre obsolet (no pas en tots els casos, com demostren els nombrosos llibres antics inclosos a l'inventari), cal concloure que aquest modest conjunt de 48 volums era, a la tercera dècada del segle xv, el resultat de 450 anys d'història cultural i cultural de la institució. D'altra banda, els llibres ben datats més tardans que hi trobem són de la primera meitat del segle xiv: els dos sexterns per a les solemnitats de la Trinitat (*terminus post quem* de 1334) i del Corpus (*terminus post quem* vers 1318). Mancats de dades més precises no podem afirmar-ho amb rotunditat, però vistes les circumstàncies no ens sembla pas improbable que el 1429 fes força temps que no entrava cap llibre nou a la biblioteca de Santa Maria. De fet, segons el visitador, els llibres dipositats al dormitori –un lloc, com hem dit, negligit, malmès i insalubre– *indigent pro maiori parte reparacione et ligaminibus*,⁹⁶ fet que escau a aquest clima de certa deixadesa i que pot contribuir a explicar la seva desaparició en els segles posteriors.

IV.b. La biblioteca anterior a 1200

Precisament la identificació de la *littera antiqua* a què suara fèiem referència ens permet apuntar un possible retrat d'aquesta mateixa biblioteca en un horitzó cronològic previ, a grans trets abans de 1200. Els llibres que podem situar clarament abans d'aquest límit són els següents: dos missals o sacramentaris d'estructura antiga (2, 28), tres responsorials (7, 20, 24), dos saltiris (9 i 26, aquest darrer amb un ordinari de la missa), la Bíblia (13), el passoner (14), un gradual (27), un proser (35), l'ordinari/ritual (36) i un *textus evangeliorum* d'ús litúrgic (40). A mínims, doncs, serien uns 13 volums, tots litúrgics llevat –en puritat– de la Bíblia. Constitueixen un equipament molt bàsic per al funcionament del culte, perquè a més de l'antifoner de l'ofici –que ja hem comentat– hi trobaríem a faltar un leccionari (potser suplert per la Bíblia) i per exemple un col·lectari (n'hi ha dos, 10 i 11, i potser el visitador oblidà de consignar en algun d'ells la lletra antiga), un martirologi (potser el calendari 12, de nou sense

95. J. DE PUIG, M. J. ARNALL, «Una biblioteca del Renaixement...», p. 231-232.

96. S. MANCENO, «Visita abacial...», p. 247.

esment cronològic) o algun altre llibre d'aquesta mena. Vistos els paral·lels antics d'altres biblioteques citades (cf. comentaris als núms 23, 32 i 33), no és impossible que els volums amb obres de sant Gregori fossin també antics, però no podem assegurar-ho. És igualment possible que el costumari/ordinari de Sant Ruf (34) arribés a Besalú no gaire més tard de l'annexió definitiva del priorat a l'abadia avinyonesa (1111/1137), en tot cas probablement abans del tombant de 1200. Si hi afegíssim aquests darrers llibres i algun més de datació molt probablement també antiga, que tot seguit haurem de comentar (17 i 29), com a màxim podríem arribar a la vintena de títols per a la biblioteca en el seu estat d'abans de 1200.

Amb més o menys oscil·lacions, afegint o treient aquests volums que acabem de citar, tant és: la xifra resultant queda sempre en evidència davant altres inventaris de les biblioteques d'aquesta franja cronològica aproximada (segles XI-XII), com ara Roda (segle XII, 53 volums), Urgell (1147, 91 volums) o Sant Joan de les Abadesses (1217, uns 90 volums), per no parlar de Ripoll (ca. 1047, 246 volums). No resisteix tampoc la juxtaposició als inventaris molt més antics d'Elna (915, uns 40 volums llegats pel bisbe Riculf) o de Vic (957, una cinquantena de volums), i això tenint en compte que desconeixem si a l'església de la canònica besalunenca hi havia algun llibre anterior a la fundació de la comunitat el 977. És cert que totes aquestes comparacions, que sempre doblen com a mínim la nostra hipòtesi d'inventari antic, s'estableixen amb seus catedralícies, veritables centres majors de culte i cultura des d'abans de la *renovatio* carolíngia, o amb altres cases de gran rellevància com Ripoll o Sant Joan, fundades més o menys un segle abans que la de Besalú. Seria bo poder cotejar el nostre inventari amb els d'altres d'institucions canòniques més modestes i similars, però llevat del cas citat de Sant Joan, no disposem d'inventaris i ni tan sols les escadusseres restes conservades dels seus fons bibliogràfics no resulten significatives.⁹⁷ La comparació abans esmentada amb el de Vilabertran (66 manuscrits el 1587) resultava il·lustrativa per a les cronologies tardanes, però no sabem si ho seria també per a les primerenques, tenint en compte que la canònica empordanesa havia estat fundada uns cent anys més tard que la de Besalú (1069).

IV.c. Volums antics de particular interès: relacions i vicissituds històriques de Santa Maria de Besalú

Hi ha alguns volums que, malgrat que no comptin amb l'esment específic de la *littera antiqua*, és segur que poden ser afegits a aquesta llista de llibres anteriors a 1200. Aquest fet no té l'interès principal d'acréixer la llista d'aquella època—perquè no en pot modificar significativament la migradesa—, sinó el de reflectir, amb tota probabilitat, circumstàncies particularment interessants en la història de la canònica.

97. A. M. MUNDÓ, «La cultura...», p. 18-21.

Un d'aquests és el núm. 17, el *magnum volumen vocatum Dialogon continens decreta antiqua*, que tant per la denominació com pel contingut havia de mantenir una relació estretíssima amb Girona 25 (ACG ms. 4). Tenint en compte que Girona 25 fou confeït a la mateixa seu a inicis del segle XI o a finals del segle anterior, no resulta gens aventurat suposar que el nostre núm. 17 era una còpia d'aquest darrer volum feta a l'escriptori gironí i destinada a la canònica besalunenca. Aquesta havia estat fundada el 977 pel comte i bisbe Miró en una església precedent, que no sabem fins a quin punt fou renovada en aquella circumstància.⁹⁸ D'ençà de 990, el comte Bernat I Tallaferro s'esforçà a fer-ne créixer el prestigi i a fomentar les donacions, tot fent-ne ell mateix.⁹⁹ Si, en termes de llibres, la dotació inicial de la canònica degué consistir com a mínim en el dispositiu litúrgic imprescindible,¹⁰⁰ podem imaginar que el volum de cànons anomenat *Dialogon*, copiat de la biblioteca gironina, arribà a Santa Maria a les primeries del segle XI, en tot cas no gaire més tard de la confeïció de l'original, coincidint amb un període de creixement i de millores en certa manera concomitant amb les restauracions de canòniques catedralícies catalanes de les primeres dècades del mateix segle. A més, tot i que la presència dels cànons orienti una primera vinculació amb el dret canònic, també és cert que el *Dialogon*, si seguia el model gironí, havia de contenir molts cànons relatius a la vida clerical. Sobretot en absència d'altres textos com ara la *institutio Aquisgranensis* o la regla de Crodegang de Metz, més rara però tanmateix present a casa nostra,¹⁰¹ un *collectio canonum* com aquesta podia perfectament actuar com a recull normatiu per a una comunitat de canonges catalana d'inicis del segle XI, en el marc de la difusa regularitat canonical prèvia a la reforma romana de mitjan segle.¹⁰²

98. Vegeu el document de 977 editat a *Catalunya Romànica IV (La Garrotxa)*, p. 168-171 i, en la versió del cartoral de la pròpia canònica, a J.M. PONS, H. PALOU (ed), *Un cartulari...*, p. 23-26, doc. 2.

99. J.M. PONS, H. PALOU (ed), *Un cartulari...*, p. 11; p. 34-49, docs 8-15.

100. Com per exemple en el cas ja citat de la seu de Roda, que l'any 957, en ocasió de la dedicació, rebé dels comtes fundadors *Illes libros, missale, lectionario atque antiphonario* (M. S. GROS, «L'inventari...», p. 339), una comparació que fa encara més notòria, en el cas de Besalú, l'absència del leccionari i de l'antifoner de la missa dins el conjunt de llibres antics. D'altra banda, com ja hem dit, desconeïem amb quins llibres comptava l'església del turó de Besalú abans de convertir-se en canònica.

101. R. E. REYNOLDS, «An early rule...». Vegeu nota 87.

102. En aquest sentit cal tenir present que la regla aquisgranesa era probablement present a l'inventari vigatà de 957 (*Vita chanonica*), però que, en canvi, la còpia més antiga conservada a Girona d'aquest text es troba al final d'un exemplar del martirologi d'Usuard datat del segle XIV (ACG ms. 11). Si els canonges gironins no en tingueren una versió anterior, es pot pensar que la *Collectio canonum* ACG ms. 3 va cobrir allí aquestes funcions de regla, si és que calia. M. SUREDA, *Els precedents...*, p. 691-694. Per a la perduració dels antics costums regulars en els capítols catedralícies després de la instal·lació del domini franc, cf. E. CARRERO, «*Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum*. Vidas reglar y secular en las catedrales hispanas llegado el siglo XII», *Anuario de Estudios Medievales*, 30/2, 2000, p. 768-769.

Un altre volum que podria ser situat en cronologies semblants és el núm. 29, les *ordinaciones episcoporum*. Si la nostra hipòtesi és encertada, l'esment designa un ordinari episcopal o pontifical. Per la seva submissió directa a Roma primer (977-1084)¹⁰³ i a l'abadia *nullius* de Sant Ruf després (1984-1592), el culte a Santa Maria de Besalú no era habitualment presidit per cap bisbe, qui, eventualment, en cas d'haver-ho de fer, també podia portar-se el pontifical. Només hi ha una circumstància en la qual un llibre d'aquesta mena va esdevenir clarament necessari: l'existència del bisbat de Besalú. Fora d'ella no tindria sentit imaginar l'encàrrec d'un volum com aquest.

En efecte, com és sabut, l'església de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú, antecedent del temple de Santa Maria,¹⁰⁴ fou l'indret escollit com a seu residencial del bisbe Guifré de Besalú, fill del comte Bernat I Tallaferro, segons el que disposava la butlla de Benet VIII per la qual s'erigia el bisbat.¹⁰⁵ Sabem també que es tractà d'un bisbat palatí i no d'una diòcesi territorial (perquè a la butlla no se'n clarifica la termenació parroquial, ni aquesta fou notificada als bisbes veïns), destinat a agrupar el regiment i les rendes dels diferents monestirs i esglésies vinculades al casal comtal de Besalú sota un únic superior amb el títol no pas d'abat sinó de bisbe; un costum propi de l'església d'aquell temps, on era ben vigent el fenomen de les esglésies pròpies, que s'anava descartant i que fou definitivament bandejat per la reforma romana de mitjan segle.¹⁰⁶ El bisbat no sobrevisqué gaire temps a la mort del seu promotor, el comte Tallaferro († 1020). El seu fill Guifré, qui havia estat de totes maneres consagrat bisbe a Roma l'any 1017, quedà reduït fàcticament a superior dels monestirs citats durant uns anys

103. Tot i que en la carta de dotació de 977, en la qual la canònica quedà sotmesa directament a la Santa Seu, el bisbe Miró es reservà entre d'altres el dret de visita (cf. nota 98). Tanmateix, un cop consumada l'agregació a Sant Ruf, les prerrogatives episcopals es reduïen a lliurar el crisma, ordenar sacerdots i consagrar altars, com es confirma documentalment en diverses ocasions (per exemple, pels volts de 1170 per breu d'Alexandre III: J.M. PONS, H. PALOU (ed), *Un cartulari...*, p. 76-77, doc. 32).

104. Tot i l'admissió generalitzada d'aquesta successió, almenys pel que fa a la residència del col·legi clerical, la repació entre els dos títols revesteix una notable complexitat. Vegeu les propostes més recents, meticulosament desgranades, a N. GALLEGRO, *Santa Maria de Besalú...*, p. 74-101.

105. J. VILLANUEVA, *Viage literario...* (vol. XV), p. 71-73; J.M. PONS, H. PALOU (ed), *Un cartulari...*, p. 90-92, doc. 39.

106. M.S. GROS, «Sant Pere de Camprodon, un monestir del comtat de *Besalú*», *Art i cultura als monestirs del Ripollès*, Montserrat, 1995, p. 69-70 i 80-85. Al document d'elecció de Santa Maria com a seu episcopal (febrer 1017), que també inclou la donació a aquesta del monestir de Sant Joan de Ripoll o de les Abadesses, hi llegim en efecte una llista d'esglésies; però aquestes no són pas les "sotmeses al bisbat de Besalú" (J.M. PONS, H. PALOU (ed), *Un cartulari...*, p. 23-29, doc. 3; esment al regest, p. 23), sinó les que Bernat I Tallaferro posseïa als comtats de Berga, Cerdanya, Besalú, Vallespir i Fenolleda, i que foren donades a Sant Joan, que era com donar-les a Santa Maria i, per tant, al bisbe cap de la congregació. Es tracta doncs de la donació d'un important paquet de rendes, però no pas de la segregació d'una diòcesi; una cosa que, de fet, un comte no podia fer perquè no en tenia la potestat.

fins que esdevingué, finalment, bisbe residencial de Carcassona (1031). La mort de Guifré el 1054, l'elecció aquell mateix any d'Andreu com abat de la canònica i el retorn, l'any següent, de tots els drets sobre la vila episcopal de Bàscara al bisbe de Girona per part del comte Guillem el Gras de Besalú –una reconciliació segellada amb la consagració de l'església de santa Maria– són els fets que indiquen el final definitiu d'aquesta aventura episcopal.¹⁰⁷ Amb tot, el bisbe Guifré, vàlidament ordenat, residí entre Besalú i Sant Joan entre 1017 i 1031, fet que, almenys de cares al funcionament de la canònica, requeria el desplegament d'una litúrgia episcopal completa. En aquest context, un pontifical era necessari.

El lloc idoni per a la redacció d'un pontifical era un escriptori consolidat, preferentment el d'una seu catedralícia, on hi havia tant els experts com els models i fonts. De fet, en un horitzó cronològic semblant a l'exposat, Ermerir Quintilià escrivia a Vic un sacramentari destinat a la nova catedral que s'hi estava construint i que s'havia de dedicar l'any 1038; vers 1040 el monjo Salomó de Ripoll copiava un sacramentari, i dins les dècades següents es confegí, també a Vic, un pontifical romà.¹⁰⁸ És cert que ni des del bisbat de Vic ni des del de Girona es degué veure amb gaire bons ulls el moviment del comte Tallaferro, que si potser no tenia possibilitats (o ni es proposava) de constituir una nova diòcesi, almenys degué comportar irregularitats en l'exercici de l'autoritat episcopal ordinària i erosions en algunes rendes (com les de Bàscara, que el bisbe de Girona es veia retornar l'any 1055 de mans del germà del bisbe difunt). Però al mateix temps no podem oblidar que Oliba, ell mateix abat de Ripoll i de Cuixà i alhora bisbe de Vic, era germà de Tallaferro i per tant oncle del bisbe Guifré; que tots tres foren companys en el viatge a Roma emprès la tardor de 1016, que serví per obtenir l'erecció del bisbat; i que, un cop a la Ciutat Eterna, Oliba degué ésser present –o potser fins i tot participar– a l'ordenació del seu nebot, presidida pel mateix pontífex. En aquella mateixa acció, i amb la col·laboració –o almenys amb l'aquiescència– d'Oliba, el comte Tallaferro obtenia igualment del papa l'expulsió de les monges de Sant Joan, acusades de vida dissoluta, fet que assegurà la inclusió del monestir –convertit en canònica– i de les seves rendes en les possessions del nou bisbe palatí. En aquest context, Oliba hauria pogut perfectament regalar un pontifical a Guifré, tant com Guifré, d'altra banda, devia saber molt bé on calia anar a proveir-se d'un volum d'aquesta mena: als centres dirigits pel seu oncle. Per això ens sembla que és assenyat imaginar no només que aquestes *ordinaciones episcoporum* eren un ordinari episcopal o pontifical, sinó també que foren escrites pels volts de 1020, o bé un xic més tard, en un escriptori

107. J. VILLANUEVA, *Viage literario...* (vol. XV), p. 75 i 83. És clar que Guifré havia retingut les rendes de les abadies de Santa Maria de Besalú, Sant Joan de les Abadesses i Sant Pau de Fenollet, així com les esmentades al document citat a la nota anterior, i a més altres com les de Bàscara, aquestes darreres en conflicte amb el bisbe de Girona.

108. ACV, ms. 66, 67 i 103 respectivament.

catedralici, probablement el de Vic, avesat a la producció de documents d'aquest tipus.

I posats a resseguir els escriptors de possible procedència d'alguns volums interessants de la nostra llista, no sabriem acabar aquest comentari sense fer un darrer esment al núm. 13, la Bíblia en dos volums i lletra antiga. Una comunitat canonical, per pobrament proveïda que estigués, necessitava una Bíblia, i no només forçosament per a l'estudi: d'ella, si no hi havia altra cosa, se'n podia pouar les lectures bíbliques per a la litúrgia. La lletra antiga i, secundàriament, la distribució en dos volums ens situen, també en aquest cas, abans de 1200. És clar que es podria tractar d'un exemplar copiat en qualsevol moment abans d'aquest límit cronològic raonable, però és de notar que el conjunt de volums antics d'aquesta biblioteca no comptava amb altres textos de l'Esriptura sinó un *textus evangeliorum* i dos saltiris, tot per a l'ús litúrgic: un recull més ampli era necessari. Una possibilitat rau a interpretar que aquesta Bíblia havia format part de la dotació primigènia de la canònica besalunenca, potser per donació del mateix comte i bisbe Miró que la va fundar; de ser així, les restes de la gran Bíblia de Vic de mitjan s. x ens podrien servir per imaginar-la. També hauria pogut arribar alguns anys més tard, suposem que no gaire; i en tot cas l'erecció de la seu episcopal, com a màxim, hauria fet més necessària que mai la presència d'una Bíblia, si és que encara no n'hi havia. Dins l'arc d'aquesta cronologia un xic posterior, resulta temptador emmirallar-se en el taller ripollès que, novament sota el bàcul d'Oliba i entre 1010 i 1020, realitzà les tres grans bíblies dites de Ripoll, Roda i Fluvià, la qual cosa ens situaria en un context de promoció similar al del *Dialogon* o al del pontifical suara esmentats. Però en realitat no hi ha cap raó concreta per assimilar directament la nostra Bíblia als cèlebres manuscrits ripollesos il·luminats: els nombrosos fragments bíblics conservats a l'ABEV (12 dels quals són datables dins la primera meitat del segle xi)¹⁰⁹ ens proveeixen de termes de comparació igualment vàlids. Tot amb tot, com hem dit, cal admetre també que aquesta Bíblia podria haver datat perfectament del segle XII, en el qual cas, tanmateix, segurament hauríem d'imaginar que en substituïa una d'anterior.

IV.d. Conclusió

La troballa de la visita pastoral a Santa Maria de Besalú l'any 1429 aprofundeix en la descripció d'un estat de decadència propi de moltes institucions de l'Església occidental, i també de les canòniques, a la Baixa Edat Mitjana. Això no representa cap gran novetat i, en el cas concret de la canònica besalunenca, ja altres indicis permetien detectar-ho.¹¹⁰ En canvi,

109. Cf. núm. 13. Per als fragments de Bíblia vigatans, M.S. GROS, «Fragments de bíblies...», núsms 2 i 3-14.

110. *Catalunya Romànica IV (La Garrotxa)*, p. 168-171.

l'inventari de llibres que acabem d'estudiar constitueix un recurs significatiu a l'hora de valorar el pes cultural d'aquesta institució, una dimensió de la qual fins ara no en teníem cap referència directa. Les valoracions en aquest sentit, com és lògic, s'han centrat fins a dia d'avui en les qüestions artístiques –arquitectòniques i en especial escultòriques–, a l'entorn de les quals s'ha generat una notable quantitat de bibliografia, fet d'altra banda justificat per la qualitat destacable del conjunt malgrat la seva conservació parcial.¹¹¹

A. M. Mundó ja va proposar una síntesi sobre la importància cultural de les canòniques agustinianes medievals de Catalunya.¹¹² A més de fer notar els problemes per al seu coneixement històric, derivats en part del panorama precari –també intel·lectualment– a què les abocà la secularització de finals del cinc-cents, Mundó es lamentà justament de la poca quantitat de còdexs conservats procedents de canòniques i de la seva dispersió, alhora que destacà especialment, en positiu, la riquesa de l'inventari de Sant Joan, la vocació predicadora dels canonges –reflectida en textos com les homilies de Tortosa o les d'Organyà– i fins la qualitat dels escriptors i copistes que treballaren en aquestes institucions.

Malgrat aquestes valoracions –la darrera potser un xic entusiasta–, de l'estudi del mateix autor se'n desprèn una conclusió clara, i és que en gairebé cap dels casos es pot acreditar l'existència d'un escriptori d'entitat vinculat a una canònica. Tot i la disgregació i disminució dels fons, que ens priva de fer consideracions quantitativament rellevants, cal admetre que els pocs volums provinents de canòniques que, existents, han pogut ser estudiats indiquen una sovintejada dependència respecte dels escriptors catedralicis més propers. En realitat aquesta relació és paral·lela, normalment, a la vinculació essencial i original que moltes canòniques mantingueren amb les catedrals respectives.

Així, salvats el cas extraordinari de Sant Joan, el dubtós d'Àger i –si es vol també– d'altres com el gairebé completament ignot de Solsona, els panorama evocat resulta fins i tot reiteratiu. L'evangeliari de la canònica de Manresa, de finals del segle XI, fou segons Mundó escrit a la seu de Vic. De l'Estany, només es certifica la procedència autòctona del cartulari, que evidentment només tenia sentit en el context de la pròpia casa; fundada per un bisbe de Vic, aquesta canònica degué anar a buscar els seus còdexs a la catedral.

111. Ultra la referència clàssica que acabem de citar, hom trobarà una visió de conjunt molt completa a N. GALLEGÓ, *Santa Maria de Besalú...*, amb abundant bibliografia. Les dades de les darreres exploracions arqueològiques i les darreres hipòtesis sobre l'església del segle XI foren sintetitzades a J. SAGRERA, M. SUREDA, «El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú. Les dades arqueològiques», G. BOTO (coord.), *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, Anglès, 2006, p. 105-150. Quant a l'escultura, un estat de la qüestió relativament recent fou recollit al catàleg de l'exposició *El romànic i la Mediterrània: Catalunya, Toulouse i Pisa. 1120-1180*, Barcelona (MNAC), 2008, p. 82-83 (fitxes de Joan Duran-Porta i Carles Mancho).

112. A. M. MUNDÓ, «La cultura...», p. 17-24. Llevat d'esment exprés, els continguts del present paràgraf i del següent resumeixen els d'aquest treball.

Cal suposar que per a Lluçà es podrien fer semblants inferències. En el cas de Cardona, Mundó en vinculà els volums també a la seu de Vic i, ocasionalment, a Ripoll. Els més notables exemples de la col·lecció de Vilabertran (assenyaladament l'evangeliari, el leccionari de la missa i el sacramentari¹¹³ conservats a la Biblioteca Nacional de París, ms. lat. 897, 891 i 1102 respectivament) procedien de l'escriptori de la seu de Girona. Una cosa semblant s'ha pogut proposar per a volums de Sant Feliu de Girona (assenyaladament per a l'homiliari de Beda, Md'A, ms. MD44, i el sacramentari, Md'A ms. MD46),¹¹⁴ on a més, segons Mundó, hi hagueren productes d'altres escriptors catedralicis, com el de Barcelona (l'antifoner Md'A ms. MD45); si aquesta darrera atribució s'ha qüestionat, ha estat per apropar de nou el volum a la producció de la seu gironina.¹¹⁵ El cas de Sant Pere de Vilamajor, tal com l'esmenta Mundó, és paradigmàtic quant a la necessitat de comprar (i no de produir) els llibres necessaris, que és, de fet, el que l'abat Vidal de Sant Ruf requereix que es faci a Besalú: si el sagristà no els pot reparar, que el prior en compri de nous.¹¹⁶

En resum: si d'una banda és ben plausible creure que fins a les canòniques més modestes hi havia clergues que podien escriure, fins i tot bellament, i que pogueren produir documents i copiar cartorals, al mateix temps sembla clar que cap d'aquestes institucions no s'erigí en un centre escripturari de prestigi. Ans al contrari, la majoria dels indicis apunten al fet que les canòniques –sobretot les de dimensions modestes– tendiren a proveir-se dels volums més notables als escriptors catedralicis i monàstics consolidats amb els quals estigueren relacionades.¹¹⁷

És exactament això el que es pot argumentar per a Santa Maria de Besalú a la llum del nostre inventari. No existeix cap mena de notícia sobre un hipotètic escriptori propi; si de cas, hem de considerar obra de la casa la còpia, a la segona meitat del segle xv, d'una sèrie de documents en un cartoral destinat a la defensa dels privilegis de la institució.¹¹⁸ Fora d'això, hem vist que tant les notícies sobre el *Dialogon*, el pontifical i –secundàriament– la Bíblia, per les seves cronologies reculades, es poden

113. Fins les miniatures afegides al sacramentari són, segons Mundó, de procedència francesa. Per al sacramentari, vegeu la recent edició de M. S. Gros, «El Sacramentari de Santa Maria de Vilabertran (París, BnF, lat. 1102)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XIX, 2011.

114. Editat aquest darrer a M. SUREDA, M. S. GROS, «El sacramentari de Sant Feliu...»; per a la procedència, p. 88-91.

115. J. M. MARQUÈS, M. S. GROS, «L'antifoner de Sant Feliu de Girona –Girona, Museu Diocesà, ms. 45–», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, VI, 1995, p. 184-185.

116. «(...) *reparacio dictorum librorum ad officium sacriste dicti prioratus spectat et pertinet, excepto quod de novo novos libros seu alios emere non tenetur si desint, sed prioris sumptibus et expensis emi debent* (...)». S. MANCEBO, «Visita abacial...», p. 247.

117. Com de fet destacà el propi Mundó: «Els dos casos següents [Sant Feliu de Girona i Cardona] demostraran encara la dependència cultural de moltes canòniques agustinianes de la catedral de la diòcesi més propera o, fins i tot, d'una de més llunyana». A. M. MUNDÓ, «La cultura...», p. 19.

118. J.M. PONS, H. PALOU (ed), *Un cartulari...*, p. 11.

relacionar versemblantment, almenys, amb els escriptors catedralicis de Vic o de Girona. Podria perfectament haver succeït el mateix amb la resta de volums, que de totes maneres tampoc no són prou nombrosos ni formen un conjunt prou coherent per justificar el treball d'un escriptori destacable, del qual, en tot cas, el 1429 ja no n'hauria quedat cap mena de rastre. D'altra banda, la col·lecció de còdexs servia per cobrir les necessitats d'un funcionament litúrgic ordinari i d'una vida intel·lectual i teològica força elemental; tot just els sis volums d'homilies dels Evangelis (de contingut ignot més enllà d'aquest esment) poden denotar una certa preocupació per la predicació, probablement ja esgotada a inicis del segle xv.

En realitat, ho desconeixem gairebé tot sobre el pols de la vida cultural i cultural de la canònica besalunenca, llevat del fet que a inicis del segle xv ja patia un grau de desintegració més que notable, tal com ens indica la visita i algunes de les referències desgranades fins ara. La construcció d'una nova església dins el segle xi (potser la primera meitat) i la seva ampliació dins, probablement, la segona meitat del segle xii (vers 1180) són signes d'aparent vitalitat que cal cotejar amb altres dades. Així, veiem com, malgrat el renovellament de l'annexió a Sant Ruf d'ençà de 1111, després d'un període de turbulències, els canonges probablement no s'han dotat encara d'un nou marc de vida comuna durant el primer terç del segle xii, car l'any 1137 el comte Ramon Berenguer IV, alhora que ratificava definitivament la donació, els cedia el castell. El 1185 el prior Pere obtenia permís reial per aplegar pedra en el terme de Besalú, amb destí a les obres que s'estaven fent al monestir.¹¹⁹ Si no té a veure únicament amb els treballs a l'església, la dada representa un possible indicatiu de la construcció d'estances comunitàries, un procés que tanmateix va poder-se allargar força: tal com ha pogut demostrar Gallego, a inicis del segle xiv s'encarregava la construcció de la quarta galeria d'un claustre.¹²⁰ Un segle més tard, i a tenor de la visita que hem comentat, ja ningú no dormia al dormitori. No sabem quan feia que durava aquesta situació. Al llarg dels segles xiii i xiv, segons ens revela el contingut del cartoral ja citat, l'activitat coneguda dels canonges consistí bàsicament en la defensa dels seus privilegis contra les intromissions particularment dels bisbes gironins. Però llevat d'aquests signes no sabem com funcionava el priorat en aquells moments.

Només la biblioteca, doncs, ens dóna indicis de cert pes sobre la vida cultural i litúrgica de la institució entre la seva fundació i mitjan segle xv. De manera certa, només sabem que la biblioteca era modesta tant en l'horitzó anterior a 1200 com en el posterior, i que en un i altre moment els llibres litúrgics no hi sobraven pas, i els dedicats al conreu d'altres disci-

119. J.M. PONS, H. PALOU (ed), *Un cartulari...*, p. 63, doc. 26.

120. N. GALLEGO, *Santa Maria de Besalú...*, p. 244-246.

plines eclesiàstiques justejaven decididament. A inicis del segle xv, de totes maneres, l'ús que es devia fer d'uns i d'altres feia temps que era bàsic, si no residual. Són, certament, uns indicis de mal avaluar en la seva projecció temporal i que caldria cotejar amb dades procedents d'altra documentació, avui poc eloqüent en aquest sentit. Certament, en comparació a les biblioteques d'altres centres coneguts (normalment més grans i actius) en diferents moments d'aquest arc cronològic i contemplant els ritmes i tendències de la història de l'Església, podríem pensar que, al cap de 450 anys d'existència, a Santa Maria de Besalú els resultats artístics havien superat els intel·lectuals, si és lícit fer un balanç d'aquesta mena. Però, vist d'una altra manera, la realitat d'aquest modest inventari no fa altra cosa que manifestar-nos les possibilitats i aspiracions culturals i litúrgiques d'una canònica catalana de mida mitjana entre els segles xi i xv, una canònica diríem prou "normal", excepció feta del curt episodi episcopal. Potser, doncs, estem besllumant una situació que fou propera a la d'altres centres similars. I això pot contribuir, ni que sigui a tall de terme de comparació i amb totes les seves limitacions, a l'estudi d'aquestes institucions d'església, a data d'avui tan pobrament documentades en aquest aspecte.